

2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
Μαρία Κολτσιδά

Η πρόσληψη της Κοινωνικής Θεωρίας του Max Weber
στην Κριτική Θεωρία

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

**Θέμα:
Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ MAX WEBER
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ**

**υπό
ΜΑΡΙΑ ΚΟΛΤΣΙΔΑ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017**

© ΜΑΡΙΑ ΚΟΛΤΣΙΔΑ

Ημερομηνία αίτησης της Μαρίας Κολτσίδα: 1036/18.01.2017.

Ορισμός Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: ΓΣΕΣ 625/25.01.2017

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα:

Μαρία Πουρνάρη,

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού
Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπι-
στημίου Ιωαννίνων.

Μέλη:

Κωνσταντίνος Ράντης,

Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσο-
φίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πα-
νεπιστημίου Ιωαννίνων.

Σουζάννα-Μαρία Νικολάου

Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού
Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπι-
στημίου Ιωαννίνων.

Στη μητέρα μου Ευανθία

Περίληψη

Η πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber στην Κριτική Θεωρία απαιτεί την ανάλυση των κεντρικών εννοιών της ορθολογικότητας και της διαδικασίας του εξορθολογισμού. Η τελευταία έχει κατά τον Weber ως στόχο μια πλήρως εξορθολογισμένη κοινωνία, μολονότι η στάση του Weber είναι αμφιθυμική σε σχέση με την τελική της κατάληξη. Βάσει αυτής της αμφιθυμίας ο Herbert Marcuse ασκεί κριτική στις όχι αξιολογικά ουδέτερες έννοιες της ορθολογικότητας και της διαδικασίας του εξορθολογισμού στον ύστερο καπιταλισμό και απαιτεί μια ριζική αλλαγή της κοινωνίας διά «της Μεγάλης Άρνησης». Σε αντίθεση με τον Marcuse ο Jürgen Habermas θεωρεί τη διαδικασία του εξορθολογισμού ως σημαντική προκειμένη για τη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνίας, ωστόσο υπογραμμίζει ταυτόχρονα τη σημασία της επικοινωνιακής πράξης για τη γένεση μιας νέας κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά

Ορθολογικότητα (τυπική/ουσιαστική), διαδικασία εξορθολογισμού, ιδεότυπος, αρχή της απόδοσης, πλεονάζουσα απώθηση, κατασταλτική απομετουσίωση, Μεγάλη Άρνηση, ψυχανάλυση, βίκοσμος, αποικιοποίηση, αλληλόδραση, επικοινωνιακή πράξη

Zusammenfassung:

Die Rezeption von Max Webers Sozialtheorie in der kritischen Theorie erfordert eine Analyse der zentralen Begriffe von Rationalität und des Rationalisierungsprozesses. Letzterer hat nach Weber das Ziel einer durch und durch rationalisierten Gesellschaft, wenngleich Webers Stellung zum Ausgang dieses Prozesses ambivalent ist. Aufgrund dieser Ambivalenz kritisiert Herbert Marcuse Webers nicht- wertfreien Begriffe von Rationalität und Rationalisierung im Spätkapitalismus und fordert einen radikalen Wandel der Gesellschaft durch „die große Verweigerung“. Im Gegensatz zu Marcuse betrachtet Jürgen Habermas den Rationalisierungsprozess als wichtige Prämisse für die Bildung einer modernen Gesellschaft, betont aber gleichzeitig die Bedeutung kommunikativen Handelns für die Entstehung einer neuen Gesellschaft.

Schüsselbegriffe

Rationalität (typische/wesentliche), Rationalisierungsprozess, Idealtyp, Prinzip der Leistung, zusätzliche Unterdrückung, repressive Entsublimierung, Große Weigerung, Psychoanalyse, Lebenswelt, Kolonialisierung, Interaktion, kommunikatives Handeln

Abstract

The reception of Max Weber's social theory by Critical Theory requires the analysis of the central concepts of rationality and the rationalization process. According to Weber, the aim of that process is the formation of a society that is rationalized on all levels; nevertheless, Weber's view of the outcome of the process remains ambivalent. Herbert Marcuse criticizes this ambivalence as well as the lack of neutrality in Weber's use of the concepts of rationality and rationalization. He pleads for a radical change of society by way of a "great refusal". In opposition to Marcuse, Jürgen Habermas sees in the rationalization process a necessary premise to the construction of a modern society, emphasizing at the same time, the importance of communicative action within a new society.

Key words

Rationality (typical/essential), rationalization, ideotype, Great Negation, Performance principle, surplus-repression, repressive sublimation, psychoanalysis, bio-environment, colonization, interaction, communicative action

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	8
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο πρώτο	12
Η ιδεοτυπική καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας από τον Max Weber	12
Η έννοια της ορθολογικότητας και η διαδικασία εξορθολογισμού.....	12
1.1. εξορθολογισμός και γραφειοκρατία.....	12
Η έννοια της τυπικής (σκόπιμης ή λειτουργικής) ορθολογικότητας (Zweckrationalität).....	23
Ουσιαστική ορθολογικότητα (ή εξορθολογισμός).....	27
1.2. Η κοινωνιολογία της εξουσίας και της πολιτικής στον Weber	32
Κεφάλαιο δεύτερο	41
Herbert Marcuse: Το Είναι και το Δέον: Η κριτική προσέγγιση του μονοδιάστατου μοντέλου κυριαρχίας επί της κοινωνίας και η Μεγάλη Άρνηση	41
2.1. Ο μονοδιάστατος χαρακτήρας της καπιταλιστικής κοινωνίας στον Herbert Marcuse και η υπερβατική διάσταση της Μεγάλης Άρνησης.....	41
2.2. Διαλεκτική των Weber και Marcuse απέναντι στα ζητήματα της κυριαρχίας και της ορθολογικότητας	56
Κεφάλαιο τρίτο.....	66
Jürgen Habermas: Η αποικιοποίηση του Βιόκοσμου.....	66
3.1. Ο νέος τρόπος κριτικής προσέγγισης της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber από τον J. Habermas στην αναζήτηση ενός διεξόδου από την κρίση της νεωτερικότητας	66
3.2. Νεωτερικότητα και ορθολογικότητα: Συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των Habermas και Marcuse στη συγκρότηση της κοινωνικής θεωρίας	79
3.3. Η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της έννοιας του εξορθολογισμού. Η πορεία από τον Habermas στον Weber	86
Συμπέρασμα.....	94

Πρόλογος

Στη νέα πρόκληση και εμπειρία της ζωής μου, που αποτέλεσε η φοίτησή μου στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου στον κ. Κωνσταντίνο Ράβντη, Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την αμέριστη συμπαράσταση και τη βοήθεια που μου προσέφερε, καθώς επίσης και για την παρότρυνση και την πίστη που επέδειξε στο πρόσωπο μου για την ολοκλήρωση αυτού του κύκλου σπουδών. Ακόμη, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου, στην κ. Μαρία Πουρνάρη, για την πολυετή καθοδήγηση και στήριξη που με εγκαρδιότητα μου προσέφερε, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Διευθύντρια του ΠΜΣ. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω, το μέλος της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, την κ. Σουζάννα-Μαρία Νικολάου, Επίκουρη Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την υπομονή, την κατανόηση και την καθοδήγηση, που επέδειξε στο πρόσωπό μου, κατά τη διάρκεια των μαθημάτων αλλά κυρίως στην πρώτη μου διδακτική εμπειρία στο μάθημα της πρακτικής άσκησης. Τέλος, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω όλους εκείνους που ανέχτηκαν τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες μου, κατά τη διάρκεια συγγραφής αυτής της διπλωματικής εργασίας και, παρόλα αυτά, με συντρόφευσαν ως το τέλος αυτής της διαδρομής.

Σωστά · λοιπόν, η λύσσα αυτή ας κοπάσει
κι η ματαιοδοξία μας η μεγάλη,
γιατί μπορεί να ονειρευτούμε πάλι ·
κι αλήθεια, στην παράξενη αυτή πλάση,
μόνο όνειρο είναι η ζωή. Κι η πείρα
μού έδειξε πως ζούμε στ' όνειρό μας
ό,τι πιστεύουμε για τον εαυτό μας,
ώσπου ν' αφυπνιστούμε από τη μοίρα.
Σ' όνειρο ο βασιλιάς έχει την πλάνη
ότι διατάζει, ορίζει, βασιλεύει,
αλλά οι ιαχές, τα ζήτω που μαζεύει,
δανεικά είναι · ο θάνατος τα κάνει
στάχτες και τα σκορπίζει στον αέρα.
Ποιος θα 'θελε άραγε να κυβερνήσει
ξέροντας ότι πρέπει να ξυπνήσει
σ' ένα όνειρο θανάτου κάποια μέρα;
Όνειρο βλέπει ο πλούσιος πως φυλάει
με κόπο τόσα πλούτη · όνειρο πάλι
βλέπει ο φτωχός τη φτώχεια τη μεγάλη
όνειρο αυτός που η τύχη του γελάει,
κι αυτός που με τις προσβολές χορταίνει
το μίσος του, κι αυτός που δάφνες δρέπει,
τι είν' ο καθένας, σ' όνειρο το βλέπει,
αλλά κανείς δεν το καταλαβαίνει.
Κι εγώ, το ότι ήμουν χθες σ' ένα παλάτι,
όνειρο το 'δα · κι όνειρο είναι πάλι
πως στο κελί δεμένο μ' έχουν βάλει.
Τι είν' η ζωή; Ένα ψέμα, μια αυταπάτη,
μια χίμαιρα, μια σκιά. Στιγμή στου απείρου
το χάος είν' ό,τι φαίνεται μεγάλο.
Γιατί η ζωή είν' ένα όνειρο, τι άλλο!
Και τα όνειρα, είναι όνειρο του ονείρου.

Πέδρο Καλντερόν δε λα Μπάρκα **“Η ζωή είναι όνειρο”**, (La vida es sueño, 1635)

Εισαγωγή

Με την παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber από τη Σχολή της Φραγκφούρτης. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, θα εξετάσουμε τη διαλεκτική που αναπτύσσεται τόσο από τους κλασικούς εκπροσώπους της Κριτικής Θεωρίας, και ειδικότερα από τον Herbert Marcuse, όσο και από τον συνεχιστή της κλασικής Σχολής, τον Jürgen Habermas. Ο τελευταίος, θα πρέπει να σημειώσουμε, ακολουθεί το δικό του ξεχωριστό δρόμο προσέγγισης και ερμηνείας της διαμόρφωσης του κοινωνικού γίνεσθαι της σύγχρονης κοινωνίας, συγκριτικά με τον Marcuse και τους υπόλοιπους στοχαστές της κλασικής Σχολής.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας μας θα ασχοληθούμε με τα κύρια επιχειρήματα διαμόρφωσης της κοινωνικής θεωρίας του Weber, τα οποία αφορούν στις έννοιες της ορθολογικότητας και του εξορθολογισμού. Θα αναφερθούμε στην πίστη που δείχνει ο στοχαστής στη δύναμη της έλλογης δραστηριότητας του ανθρώπου να καθορίζει τον χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης και τη φύση της κοινωνικής δράσης, σηματοδοτώντας τη νέα εποχή απομάγευσης για την ανθρωπότητα από τις δομές της θρησκείας και της παράδοσης, τη σύγχρονη κοινωνία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλύσουμε την κριτική προσέγγιση του Marcuse στην πρόσληψη της θεωρίας του Max Weber με την ευθεία αμφισβήτηση της έννοιας του ορθολογισμού, όπως την ορίζει ο Max Weber, και τη σύνδεσή της με τις έννοιες του εργαλειακού Λόγου, της τεχνικής και ιδεολογικής κυριαρχίας. Ως σημείο εκκίνησης της απαισιόδοξης κριτικής του Marcuse θα ορίσουμε τις βασικές θέσεις και τους προβληματισμούς που εξέφρασε ο Weber αναφορικά με την έννοια του εξορθολογισμού.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο η αναφορά μας θα περιλαμβάνει τις προτάσεις, θέσεις του Habermas στην προσπάθεια εύρεσης ενός δυναμικού τρόπου εξόδου από την κρίση διατηρώντας στη φαρέτρα της κοινωνιολογικής του προσέγγισης την έννοια του εργαλειακού Λόγου, την οποία τοποθετεί παράλληλα με την «απελευθερωτική» έννοια του επικοινωνιακού Λόγου. Την κριτική προσέγγισή του θα την αντλήσουμε από το πρώιμο έργο του <Τεχνική και Επιστήμη>, το οποίο διατηρεί μια κριτική στάση απέναντι στον Marcuse, γεγονός που μαρτυρά τη διαφοροποίησή του

από την κλασική Σχολή. Αποτελεί όμως και μια προσπάθεια αναδιατύπωσης της έννοιας του ορθολογισμού του Max Weber στην προσπάθεια συνεργασίας των εννοιών εργαλειακός Λόγος και επικοινωνιακός Λόγος ως πρακτικής λύσης που η ίδια η κοινωνία μπορεί να προσφέρει για την απελευθέρωσή της.

Με την παράθεση των επιχειρημάτων του Max Weber, των εκπροσώπων της κλασικής Σχολής της Φραγκφούρτης Marcuse και του Habermas, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο η Κριτική Θεωρία, στηριζόμενη στη διαλεκτική που αναπτύσσει με την παραδοσιακή θεωρία, δηλαδή τις θεωρίες που στοιχειοθετούν τον νεωτερικό τρόπο θέασης της γνώσης και του Λόγου, συγκροτεί τη διαλεκτική θεωρία βάσει της έννοιας της ορθολογικότητας. Και οι δύο προσεγγίσεις της Κριτικής Θεωρίας αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, καθ' όσον προσανατολίζονται στον ίδιο σκοπό: στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής συνθήκης ικανής να οδηγήσει τον άνθρωπο στην εύρεση λύσης από το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει ο σύγχρονος κόσμος. Αποτελεί, συνεπώς, κοινό τόπο θεωρητικού αναστοχασμού η εξεύρεση λύσης είτε υπό το πρίσμα της Μεγάλης Άρνησης είτε υπό την οπτική της Κριτικής Κατάφασης, ακόμη και αν το πρόσημο της κάθε προσέγγισης διαφέρει.

Τι τελικώς μας κληροδοτεί η συγκεκριμένη προσπάθεια αποκαθήλωσης της Σχολής της Φραγκφούρτης από τον Marcuse; Μια πικρή γεύση που φέρει ψήγματα αισιοδοξίας, τα οποία με τη δυναμική του αναστοχασμού και των ηθικών προκείμενων δύναται να γλυκάνουν τη ζωή των ανθρώπων; Ή αυτό το επίπεδο ευδαιμονίας μπορεί να το εγγυηθεί η καταφατική κριτική εννοιολόγηση του Habermas, συνοδευόμενη από την ανάγκη της έννοιας της ορθολογικότητας του Max Weber;

Ο βαθμός και η έκβαση μιας επιτυχούς υπέρβασης του αδιεξόδου του σύγχρονου κόσμου είναι ένα ερώτημα το οποίο παραμένει ανοιχτό και συνεχίζει να αποτελεί πρόκληση τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι το ερώτημα παραμένει επίκαιρο και αναζητά ακόμη πιο επιτακτικά μια λύση.

Κεφάλαιο πρώτο

Η Ιδεοτυπική καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας από τον Max Weber

Η έννοια της ορθολογικότητας και η διαδικασία εξορθολογισμού

1.1. εξορθολογισμός και γραφειοκρατία

Ένα από τα βασικά στοιχεία της θεωρίας του Max Weber, αν όχι το πιο χαρακτηριστικό ίσως της θεωρίας του, είναι οι έννοιες της ορθολογικότητας και του εξορθολογισμού και ο ρόλος τους στην πρόσληψη του κοινωνικού γίνεσθαι. Προκειμένου να προχωρήσουμε στη μελέτη σχετικά με την πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber από τους στοχαστές της Σχολής της Φραγκφούρτης¹, Herbert Marcuse² και Jürgen Habermas³, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την έννοια του ορθολογισμού ή εξορθολογισμού όπως την στοχάστηκε ο Weber. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτό το εγχείρημά μας αποτελεί εξαρχής μια μεγάλη πρόκληση, καθώς οι αναφορές του στοχαστή στην έννοια του εξορθολογισμού είναι διάσπαρτες στο πολυσήμαντο και πολυεπίπεδο συνολικό έργο του.

Ο Weber θεωρούσε τον εξορθολογισμό ως τη διαδικασία εκείνη που μορφοποιεί και καθορίζει τον χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης και, προπάντων, τον χαρακτήρα και τη φύση της κοινωνικής δράσης.⁴ Η διαδικασία απομάγευσης του κόσμου περιγράφεται από τον Weber ως μια σταδιακή, εξελικτική διαδικασία που διεισδύει στις δομές του δυτικού κόσμου, ολοένα και βαθύτερα, με την αρχή της να τοποθετείται χρονικά στον Μεσαίωνα και την απόληξή της στη σύγχρονη εποχή. Συνεπώς, η απομάγευση ως εξελικτική διαδικασία νοείται από τον Weber ως η σταδιακή και διαρκής απομάκρυνση της ευρωπαϊκής ιστορίας από τις δομές που διαμόρφωσαν η θρησκεία και η παράδοση. Ο νους του ανθρώπου φωτίστηκε από τις γνώσεις της ε-

¹ Πρβλ. Β. Ιακώβου, *Η Κριτική Θεωρία και Νεωτερικότητα στο Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, επιμ. Σ. Κονιόρδος, Αθήνα: εκδόσεις Gutenberg 2010, σ. 297.

² Πρβλ. G. S. Noerr, *Herbert Marcuse: Η ανθεκτικότητα της Ουτοπίας στο Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, επιμ. Γ. Μανιάτης, Γ. Σαγκριώτης, Α. Χρύσης, σ. 97 κ.ε.

³ Πρβλ. Ν. Φωτόπουλος, *από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποικιοποίηση του Βιόκοσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα*, στο Κονιόρδος *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, επιμ. Σ. Κονιόρδος, Αθήνα: εκδόσεις Gutenberg 2010, σ. 332 κ.ε.

⁴ Πρβλ. Π. Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα του κόσμου*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση 1999, τόμος Α', σ. 293 κ.ε.

πιστήμης για να μπορέσει «να καταστρέψει τους θεούς και τους δαίμονες που είχαν κατακλύσει τη γη για πολύ καιρό, [...], να καταστρέψει τις αξίες και το νόημα της ζωής, που είχαν δώσει στον άνθρωπο η θρησκεία και η παράδοση» όπως επισημαίνει ο Μουζέλης.⁵ Ωστόσο, έγινε η παρατήρηση ότι παρότι η βεμπεριανή έννοια του εξορθολογισμού λειτουργεί δυνητικά με όρους αποδόμησης των δομών της μεσαιωνικής κοινωνίας, στην πορεία της στον χώρο και τον χρόνο εφοδιάζει τον άνθρωπο με γνώσεις, οι οποίες τον καθιστούν όλο και πιο ικανό για την κατάκτηση της φύσης και την κυριαρχία της, τον αφήνει, παρ' ταύτα μετέωρο στο βήμα του αναφορικά με την πλήρωση του αξιακού κενού, που εκτείνεται πέραν του ορατού κόσμου. Χαρακτηριστικά ο Weber αναφέρει ότι «προωθεί έναν "ορθολογικό" τρόπο ζωής, αλλά η έννοια του ορθολογισμού επιτρέπει πολύ διαφορετικά εννοιολογικά περιεχόμενα.»⁶ Αυτή η επισήμανση θα μας βοηθήσει να επιχειρηματολογήσουμε στη συνέχεια αναφορικά με τις απόψεις των Marcuse και Habermas για τη διαμόρφωση των δομών του νεωτερικού κόσμου.

Στο ερώτημα τι καθιστά σημαντικό το αξιακό περιεχόμενο της έννοιας του εξορθολογισμού ή της ορθολογικότητας, ώστε να αποτελεί σημείο τομής στην ανάγνωση της νεωτερικής κοινωνικής θεωρίας, με ευθεία αναφορά στον Weber, αν μπορούσε να απαντήσει κανείς μονολεκτικά, θα αποτολμούσε να πει: ο ορθολογικοποιητικός χαρακτήρας της έννοιας και της χρήσης της στη μελέτη της κοινωνικής διάρθρωσης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.

Το παραπάνω ερώτημα θα μπορούσε να απαντηθεί και από τη θέση του Weber για τη χρήση της έννοιας του εξορθολογισμού. Η έννοια του εξορθολογισμού χρησιμοποιείται από τον Weber για την περιγραφή «τεσσάρων διαφορετικών φαινομένων: α) τη «διανοητικοποίηση» ή απομάγευση του κόσμου, β) τη μεθοδική εκπλήρωση κάποιου απόλυτα καθορισμένου και πρακτικού σκοπού με τη χρήση επακριβώς υπολογισμένων και κατάλληλων μέσων (τεχνικός εξορθολογισμός), γ) τη συστη-

⁵ Ν. Μουζέλης, *Οργάνωση και γραφειοκρατία. Ανάλυση των σύγχρονων θεωριών*, μτφ Ευαγγελία Σοφούλη, Β' έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα 2009, σ.74 και στο Μ. Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, τμ.1: Η θεωρητική συζήτηση, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2003, σ. 55.

⁶ Μ. Weber, *Gesammelte politische Schriften*, München: Drei Masken Verlag 1921, σ. 998.

ματική κωδικοποίηση των νομικών κανόνων, δ) τη διαμόρφωση ήθους, που συστηματικά και σταθερά είναι προσανατολισμένο προς συγκεκριμένους στόχους.»⁷

Πιο αναλυτικά ο Weber διατείνεται ότι η απομάκρυνση από τις δομές του Μεσαίωνα πραγματοποιείται με τη διαρκώς αυξανόμενη τάση μεσολάβησης της ορθολογικότητας στις κοινωνικές σχέσεις,⁸ η οποία λειτουργεί καταλυτικά στη διαδικασία εξορθολογισμού της ζωής. Σε θεωρητικό επίπεδο ενδυναμώνεται η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος με τον ορθολογικό υπολογισμό και την έλλογη δράση δύναται να κυριαρχήσει επάνω στα πράγματα κατά τρόπο απόλυτο. Καταλυτικό στοιχείο στη διαδικασία της μεταλλαγής αυτής θεωρείται η ενσυνείδητη επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος και, κυρίως, του τρόπου με τον οποίο αυτό επιδιώκεται και ο οποίος αφορά όχι στην άκριτη αποδοχή, που ίσχυε σε μια πατρογονική κοινωνία, αλλά στην προμελετημένη (λογική διαδικασία) υιοθέτησής του.⁹

Αναφορικά με την περιγραφή του δεύτερου φαινομένου ο Weber αναγνωρίζει ως κύριο όχημα διάχυσης του εξορθολογισμού σε όλες τις κοινωνικές δομές τη γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης. Η γραφειοκρατία αποτελεί για τον Weber την πιο αποτελεσματική μορφή οργάνωσης, που επινοήθηκε ποτέ από τον άνθρωπο.¹⁰ Η γραφειοκρατικοποίηση αποτελεί σχεδόν συνώνυμη έννοια με αυτή του εξορθολογισμού καθώς τόσο η δημοκρατία όσο και ο καπιταλισμός, δύο σημαντικές πτυχές της νεωτερικής κοινωνίας, λόγω των έντονων γραφειοκρατικών δομών οργάνωσης, που εμφανίζουν, δεν αποτελούν παρά συγκεκριμένες εκφάνσεις της ευρύτερης έννοιας του εξορθολογισμού.¹¹ Συνεπώς, ο εξορθολογισμός εμφανίζεται ως το παράγωγο της επιστημονικής εξειδίκευσης και της τεχνικής διαφοροποίησης, που χαρακτηρίζει τα οργανωτικά πρότυπα στον δυτικό πολιτισμό, ως η οργάνωση της ζωής του δυτικού κόσμου, μέσα από τον καταμερισμό και συντονισμό των κοινωνικών δραστηριοτήτων, βασιζόμενη στη διεύρυνση των σχέσεων, που αναπτύσσουν οι άνθρωποι μεταξύ τους.¹² Επομένως, η παραδοχή από τον Weber ότι το «πνεύμα», το

⁷ Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 302.

⁸ Πρβλ. ό.π, σ. 296.

⁹ Πρβλ. ό.π, σ. 303.

¹⁰ Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 75. Συνοπτική διατύπωση από τον J.P. Mayer στο έργο του *Max Weber and German Politics*, 1955, Παράρτημα 1, σ. 95 κ.ε.

¹¹ Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 296 κ.ε.

¹² Πρβλ. ό.π, σ. 303.

νοητικό-νοηματικό πλαίσιο που διακρίνει έναν πολιτισμό «αντικειμενοποιείται» ή και «εμπραγματώνεται» στους θεσμούς αλλά και στα πρακτικά «μέσα» της ζωής, στα «υλικά αντικείμενα» του καθημερινού βίου,¹³ μάς δίνει το βήμα για την έναρξη της επιχειρηματολογίας μας για τη σύγκριση των εννοιολογικών κατασκευών των δύο κοινωνικοφιλοσοφικών προτάσεων (Σχολή Φραγκφούρτης-Weber) σχετικά με τη διαδικασία του εξορθολογισμού καθώς και την απάντηση αναφορικά με την απόρριψη της αξιοκρατικής προσέγγισης του Weber από τους θεωρητικούς της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης, στην οποία συγκαταλέγεται και ο Marcuse.¹⁴ Ο συσχετισμός του εξορθολογισμού της τεχνικής με τον εξορθολογισμό της κυριαρχίας για τον Weber επιτυγχάνεται με την αναφορά στην έννοια της γραφειοκρατίας. Αυτό ερμηνεύεται από τον Weber ως εγγενές χαρακτηριστικό, που φέρει η σύγχρονη εποχή, για διαρκή γραφειοκρατική επέκταση σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη τάση, την οποία γεννά η ορθολογική ανθρώπινη δράση για συστηματική και ιεραρχημένη κατανομή της εργασίας.¹⁵

Η έννοια της γραφειοκρατίας δεν αποτελεί για τον Weber μια απλή μέθοδο κατηγοριοποίησης των διοικητικών δραστηριοτήτων, αλλά είναι η διαδικασία της, η γραφειοκρατικοποίηση δηλαδή οποιασδήποτε κοινωνικής δομής όπως για παράδειγμα της εκπαίδευσης, αποτελεί έκφανση εξορθολογισμού της κουλτούρας.¹⁶ Η έννοια του πολιτισμού, ή της κουλτούρας, είναι κεντρικής σημασίας στο θεωρητικό-μεθοδολογικό πρόγραμμα του Βέμπερ, και αναφέρεται στην κοινωνία ως σύνολο ανθρώπων, τρόπου σκέψης και δράσης. Είναι ο καμβάς εκείνος, στον οποίο εξυφαίνεται το σύνολο των κοινωνικών δράσεων. Η μελέτη των αποχρώσεων του μάς επιτρέπει να εντοπίσουμε τους παράγοντες, που δύναται να φωτίσουν την έρευνα για την ερμηνεία των κοινωνικών γεγονότων και διαδικασιών, που διαμορφώνουν την κοινωνική δράση και τις κοινωνικές σχέσεις. Η προσέγγιση της έννοιας του πολιτισμού κατ' αυτόν τον τρόπο από τον Weber, ως πεδίου έκφανσης της γραφειοκρατικοποίησης, δηλαδή της διαδικασίας του εξορθολογισμού με την ευρεία έννοια του πολιτισμού, αποτελεί μια ιδιαίτερη προσέγγιση, καθώς περιλαμβάνει όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής

¹³ Πρβλ. Μ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλας 2008, σ. 333.

¹⁴ Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 325 κ.ε.

¹⁵ Πρβλ. ό.π, σ. 324 κ.ε.

¹⁶ Πρβλ. ό.π, σ. 298.

και πρακτικής, συμπεριλαμβανομένης της επιστήμης και της τεχνολογίας.¹⁷ Μέσω αυτής της προσέγγισης η γραφειοκρατικοποίηση ανάγεται με τον τρόπο αυτό σε γενεσιουργό αίτιο και ιστορική διαδικασία, η οποία μετουσιώνεται σε ένα όχημα δράσης μέσω του οποίου διαμορφώνεται η σύγχρονη κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό ο εξορθολογισμός δείχνει να κατορθώνει την ανάπτυξη της σε αυτόνομη πολιτιστική διαδικασία, η οποία φαίνεται να λειτουργεί ως «δύναμη εξωτερική και ανεξάρτητη από τον ανθρώπινο έλεγχο, η οποία καταφέρει να ξεπερνά τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές και να γίνεται μια μορφή κυριαρχίας.»¹⁸ Ο εξορθολογισμός, λοιπόν, καθώς υπεισέρχεται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, μετασχηματίζεται από διαδικασία ανάπτυξης του υλικού πολιτισμού σε νοηματικό εργαλείο ικανό να διαμορφώσει και να τροποποιήσει την κοινωνική αντίληψη.

Η διαλεκτική του εξορθολογισμού, που πραγματεύεται ο Weber, και ο μετασχηματισμός της έννοιας σε νοηματικό εργαλείο με μορφή κυριαρχίας αποτελούν το σημείο εκκίνησης της κριτικής της διαλεκτικής του εξορθολογισμού, που πραγματεύονται οι Marcuse και Habermas σε σχέση με τη νεωτερική κοινωνία. Αναφερόμαστε στον όρο διαλεκτική του εξορθολογισμού καθώς ο Weber δείχνει να διατηρεί μια αμφίθυμη στάση σχετικά με αυτόν. Δηλαδή ο Weber διατηρεί, από τη μια, ως βασική παραδοχή την επέκταση του εξορθολογισμού μέσω του γραφειοκρατικού μηχανισμού σε όλες τις κοινωνικές δομές, και μάλιστα ως μηχανισμού αναντικατάστατου στη σύγχρονη βιομηχανική κυρίως κοινωνία.¹⁹ Έτσι αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αυτό ισχύει για τη δημόσια διοίκηση όσο και για την ιδιωτική οικονομική διαχείριση. Ολοένα και περισσότερο η υλική μοίρα των μαζών εξαρτάται από τη σταθερή και σωστή λειτουργία των όλο και πιο γραφειοκρατικών οργανώσεων του ιδιωτικού καπιταλισμού. Η ιδέα της εξάλειψης αυτών των οργανώσεων καθίσταται ολοένα και περισσότερο ουτοπική.»²⁰ Επιπλέον, τη θεωρεί ως την πλέον τελειοποιημένη και αποτελεσματική μορφή διοίκησης, που γνώρισε μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα.²¹ Ωστόσο, από την άλλη, εκφράζει τους φόβους του σχετικά με τη χρήση της ορθολογικότητας και της τεχνολογίας, οι οποίες αντικειμενικοποιούνται και επιδρούν στην κοινωνία χωρίς να είναι πάντοτε εύ-

¹⁷ Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας*, σ. 332

¹⁸ Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 298 κ.ε.

¹⁹ M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, σ. 138.

²⁰ Weber, *Gesammelte*, σ. 988.

²¹ Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο της Γραφειοκρατίας*, τόμ. Ι, σ. 53.

κολο να ελεγχθούν απόλυτα, ώστε να χρησιμοποιηθούν για την υλοποίηση των σκοπών του ανθρώπου.²² Δηλαδή αφενός η γραφειοκρατικοποίηση αναγορεύεται σε γενεσιουργό αίτιο και ιστορική διαδικασία της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας,²³ αφετέρου εκφράζεται ο φόβος από τον στοχαστή, μήπως η μοιραία εξελικτική διαδικασία του εξορθολογισμού, που φέρει θετικό πρόσημο επίδρασης στην κοινωνία, καταστεί μια δύναμη εξωτερική και ανεξάρτητη από τον ανθρώπινο έλεγχο αποκτώντας αρνητικό πρόσημο καθώς (ο εξορθολογισμός) μετατρέπεται σε γενική μορφή κυριαρχίας. Έτσι γίνεται αναφορά σε αυτόν τον φόβο, που εκφράζει ο Weber, ως η άλλη πλευρά της μεγάλης αποτελεσματικότητας, η οποία παράγεται από την αυξανόμενη γραφειοκρατικοποίηση του σύγχρονου κόσμου, ως η μεγαλύτερη απειλή για την ατομική ελευθερία και τους δημοκρατικούς θεσμούς των δυτικών κοινωνιών.²⁴ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αναγνώριση από τον Weber του κινδύνου, που διατρέχουν οι κοινωνικοί σχηματισμοί να αλλοιωθούν από την τεχνική ή τυπική ή εργαλειική ορθολογικότητα, της απειλής όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, συνιστά έναν κοινό τόπο του στοχασμού και προβληματισμού των στοχαστών της Σχολής της Φραγκφούρτης και του Weber.²⁵

Η αμφίθυμη στάση του Weber, όπως την περιγράψαμε προηγουμένως, θα αποτολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι εκφράζει τις προκλήσεις και την αμφιθυμία της εποχής, όπως τη βίωνε ο Βέμπερ ως αστός κοινωνικός στοχαστής, «ο οποίος συνειδητά πάσχιζε για τη διατήρηση και την εύρυθμη λειτουργία του καπιταλιστικού κοινωνικού καθεστώτος και ιδιαίτερα για την ανάπτυξη του γερμανικού καπιταλισμού και τη μεγαλοσύνη του γερμανικού έθνους-κράτους.»²⁶ Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας του στοχαστή, να αναπτυχθεί ο γερμανικός καπιταλισμός, εκδηλώνεται η σκέψη του με την κατασκευή του ιδεατού τύπου ως «αναλυτικού εργαλείου που θα συνέβαλε άμεσα στην εξήγηση και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων.»²⁷ Εκδηλώνεται όμως μέσω της προσέγγισης αυτής και η πρόσληψη από τον στοχαστή της διαμόρφωσης της κοινωνικής ζωής ως φαινομένου ιστορικού, το οποίο κατέχει συγκεκριμένη

²² Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 298 κ.ε.

²³ Πρβλ. ό.π., σ. 14.

²⁴ Πρβλ. Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 75.

²⁵ Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 329.

²⁶ Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο*, σ. 57.

²⁷ M. Weber, *Methodology of the Social Sciences*, New York, The Free Press, 1949, σ. 90, επίσης στο Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 107.

θέση σε χώρο και χρόνο, «δηλαδή ως μια ενότητα νοημάτων, αξιών, προτύπων και κοινωνικής πρακτικής που συνθέτουν μαζί με τις αξίες και τους ηθικούς κανόνες το ιδιότυπο, ειδοποιό νοητικό-νοηματικό-αξιακό πλαίσιο που τη διακρίνει.»²⁸

Τη θεώρηση του αυτή ο Weber την εκφράζει και στην κριτική που ασκεί στις μαρξικές έννοιες, σύμφωνα με τις οποίες οι «οικονομικοί όροι» σε σχέση με το «δεολογικό εποικοδόμημα» έχουν μεγάλη αναλυτική αξία, ωστόσο αυτός υποστήριξε ότι εξαρτάται από τα συγκεκριμένα ιστορικά δεδομένα, αν έχουν μεγαλύτερη αιτιώδη σημασία οι «οικονομικοί όροι» ή οι «ιδέες». Περαιτέρω απόδειξη αυτής της θέσης του αποτελεί η μελέτη του για την ηθική του προτεσταντισμού και το «πνεύμα» του καπιταλισμού, στην οποία υποστηρίζει ότι οι «ιδέες» δεν αποκλείεται να αποτελέσουν την πρόσφορη αιτία για τη διαμόρφωση των οικονομικών όρων. Δηλαδή σύμφωνα με τον Weber ακόμη και στα καθαρά οικονομικά φαινόμενα οι αιτίες τους δεν είναι αποκλειστικά οικονομικές αιτίες. Συνεπώς, η κατανοούσα κοινωνιολογία του Weber αποτελεί ένα μέσο για την αιτιώδη εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων, και ενώ αρχικά δείχνει να αντιτίθεται στη διεκδίκηση του Marx περί καθολικής επιστημονικής ισχύος, φτάνει να «πλησιάζει τη μαρξική άποψη, που συνδέει τις κοινωνικές οργανώσεις και τις μορφές της συνείδησης» με τις οικονομικές διαδικασίες.²⁹ Ως παράδειγμα της θέσης του Weber για την ανάδειξη της σημασίας, που αποκτά ο ιδιαίτερος τρόπος επικοινωνίας και σύνδεσης των ανθρώπων στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας στη διερεύνηση του τρόπου διαμόρφωσής της, είναι εκείνο που αφορά στη νεότερη κοινωνία του δυτικού πολιτισμού, δηλαδή της καπιταλιστικής κοινωνίας: «οι πλευρές της κοινωνικής δράσης τις οποίες αποδίδουμε με τον όρο οικονομία αξιολογούνται ως σημαντικές, έχουν 'πολιτισμική σημασία', γιατί στην κοινωνία αυτή έχει κυριαρχήσει η 'αγορά'».³⁰ Η αγορά καθώς επηρεάζει αποφασιστικά τη ζωή των ανθρώπων, εφόσον έχει αυτονομηθεί ως ιδιαίτερη σφαίρα της κοινωνικής ζωής, με τις δικές της ρυθμίσεις και την υποχρεωτική συμμετοχή της κοινωνίας σε αυτήν, αποκτά αξιολογικό ενδιαφέρον για τον κοινωνιολόγο μελετητή στο συγκεκριμένο πάντοτε πλαίσιο, σύμφωνα με τον Weber, της νεότερης κοινωνίας. Όμως η οικονομία, παρότι αποτελεί ένα σημαντικό

²⁸ Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας*, σ. 333.

²⁹ M. Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Κένταυρος 1983, μτφ Μ. Κυπραίος, σ. 191 κ.ε.

³⁰ Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί*, σ. 336.

κομμάτι λειτουργίας του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, δεν μπορεί να θεωρηθεί, για τον Weber, προνομιακός τομέας για την κατανόηση της νεότερης κοινωνίας, καθώς θεωρεί ο ίδιος ότι αποτελεί έναν τομέα, σημαντικό μεν, στον οποίο όμως δεν μπορούμε να αναγάγουμε αιτιακά όλους τους άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, ώστε να είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των υπόλοιπων μορφών της κοινωνικής δράσης.³¹ Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της θέσης αποτελεί η περίπτωση του κράτους, το οποίο συνιστά «την αποκρυστάλλωση ανθρωπίνων κοινωνικών σχέσεων, κανονιστικών ρυθμίσεων και κανονιστικά προσδιορισμένων συμπεριφορών, το οποίο ασκεί νομισματική πολιτική και αποτελεί 'οικονομικό φαινόμενο'».³² Ωστόσο, για τον Weber ο διαχωρισμός κοινωνίας και οικονομίας με σαφή διακριτά όρια μεταξύ των διαφόρων θεσμών της κοινωνικής ζωής, που απαρτίζουν ένα κράτος στο σύνολό του, δεν είναι δυνατός. Προκειμένου, λοιπόν, οι σημαντικές πλευρές μιας κοινωνίας να αποκτήσουν περιεχόμενο για τον προσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων και πραγμάτων, θα πρέπει να διερευνηθούν στο πλαίσιο των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών.³³

Η προηγούμενη αναφορά στη διαρκή «ανάγκη» της σύγχρονης κοινωνίας για γραφειοκρατικοποίηση, δηλαδή για την επέκταση της ορθολογικότητας, που απαιτεί η αυξανόμενη διαφοροποίηση δομών και λειτουργιών στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις της ζωής και προκαλείται και από την εγγενή ανάπτυξη της ενδόμυχης λογικής, έχει σχέση με την τρίτη περίπτωση στην οποία γίνεται χρήση της έννοιας της ορθολογικότητας από τον Weber, στον εξορθολογισμό του δικαίου. Ο εξορθολογισμός του δικαίου απορρέει από δύο δυνάμεις, οι οποίες εκδηλώνονται και λειτουργούν ταυτόχρονα «στον καπιταλισμό που στηρίζεται στον τυπικό κανόνα και τη νομική διαδικασία και τον ορθολογισμό [ορθολογικότητα]³⁴ των διευθυντικών διαδικασιών των απολυταρχικών κρατών, που οδήγησε στα κωδικοποιημένα συστήματα και την ομοιογενοποίηση του δικαίου από την άλλη.»³⁵

Τέλος, η αναφορά στην τέταρτη περίπτωση του εξορθολογισμού από τον Weber αφορά στην ορθολογικότητα. Αυτός διακρίνεται στην περίπτωση της πολιτι-

³¹ Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί*, σ. 337.

³² Πρβλ. ό.π.

³³ Πρβλ. ό.π, σ. 338.

³⁴ Όταν ο Τερλεξής γράφει ορθολογισμό θα αναφέρουμε τον όρο ορθολογικότητα.

³⁵ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 304.

κής εξουσίας, όπως για παράδειγμα είναι οι πολιτικές οργανώσεις και οι πολιτικές που ασκούν, εφόσον οι τελευταίες στηρίζονται στη νομική υπόσταση της εξουσίας³⁶.

Το σημαντικό στοιχείο της θέσης του στοχαστή είναι, λοιπόν, όχι η αντιπαράβολή της υλιστικής ερμηνείας της ιστορίας στην ιδεαλιστική ερμηνεία της, αλλά η αποδοχή ότι και οι δύο ερμηνείες στην κοινωνική θεωρία είναι δυνατές και βάσιμες μόνο μέσα στα όρια αναφοράς σε μίαν αξία που διαλέξαμε.³⁷ Η τελευταία παρατήρηση είναι σημαντική προκειμένου να αναφερθούμε στο είδος του εργαλείου που κατασκευάζει ο Weber, τον λόγο για τον οποίο το κατασκευάζει και τι επιχειρεί να προσδιορίσει μέσω αυτού. Ο Weber προκειμένου να αντιμετωπίσει την αντικειμενική δυσκολία σύνδεσης του υποκειμένου με το αντικείμενο της γνώσης και να κατανοήσει τα νοήματα και τους σκοπούς στους οποίους συμμετέχουν τόσο το ίδιο το υποκείμενο όσο και το αντικείμενο της γνώσης στην κοινωνική επιστήμη, με λογική στερεότητα ανάλογη με εκείνη των φυσικών νόμων, χρησιμοποιεί έλλογους τύπους της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Δηλαδή χρησιμοποιεί γενικευτικές έννοιες, οι οποίες στηρίζονται σε πρόσφορες αιτιώδεις σειρές. Στην περίπτωση αυτή ο Weber δείχνει να υιοθετεί το κύριο χαρακτηριστικό του πνευματικού κινήματος του ωφελισμού, να προσεγγίζει δηλαδή «τις επιστήμες της ιστορίας και του πολιτισμού με τις φυσικές επιστήμες, αντί να τις ξεχωρίσει αυστηρά, όπως έκανε η παραδοσιακή γερμανική ιστορική σχολή.»³⁸ Η παρατήρησή μας αυτή γίνεται το όχημα μιας έγκυρης κριτικής στη βεμπεριανή εννοιολόγηση της γραφειοκρατίας, με το να αναλύσουμε δηλαδή ποια σημασία αποδιδόταν σε αυτή (σε έναν ιδεατό τύπο) και να την αναλύσουμε σε αυτό το επίπεδο πάντοτε μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτισμικό πλαίσιο.³⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι βάσεις της θεωρίας του Weber στην ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας υποστηρίζεται ότι εναρμονίζεται με το ρεύμα του «ιστορισμού», το οποίο αντιπαράτέθηκε στον θετικισμό και στον επιστημονισμό,⁴⁰ θέση την οποία υιοθετεί στην κριτική της και η Σχολή της Φραγκφούρτης, ειδικά η πρώιμη Σχολή με βασικούς εκπροσώπους τους Horkheimer, Adorno και Marcuse. Σύμφωνα όμως και με την άποψη του Parsons, ο Weber αρνείται να δεχτεί οποιοδήποτε από τα τρία κινήματα της εποχής του –ιστορισμό, ωφελισμό,

³⁶ Στο ίδιο, σ. 304.

³⁷ Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί*, σ. 192.

³⁸ Weber, *Βασικές Έννοιες*, σ. 189.

³⁹ Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 106.

⁴⁰ Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί*, σ. 334.

σοσιαλισμό- κατορθώνοντας μια σύνθεση των βασικών στοιχείων τους σε ένα μόνο πλαίσιο αναφοράς.⁴¹ Προβήκαμε σε αυτή την αναφορά προκειμένου να προσδιορίσουμε την πνευματική «δράση» της εποχής του στοχαστή και μέσα από αυτό το πλαίσιο αναφοράς να προσπαθήσουμε να ερμηνεύουμε τη σκέψη του Weber και ενδεχομένως να αντιληφθούμε με περισσότερη οξύνοια την κριτική που του ασκήθηκε.

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στο είδος του εργαλείου που κατασκευάζει ο Weber, θα αναφερθούμε με συντομία στον προσδιορισμό του ιδεατού τύπου ο οποίος, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, επιτυγχάνεται πληρέστερα *ex negativo*, δηλαδή με τον προσδιορισμό του τι δεν σημαίνει ο ιδεατός τύπος.⁴² Η αναφορά αυτή νοηματοδοτεί την έρευνά μας αναφορικά με την έννοια της ορθολογικότητας, ως τύπου ιδεατού, και τον ρόλο που της απέδωσε ο Weber για τον καθορισμό της καπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας και της γραφειοκρατικής εξουσίας.

Ιδεότυπος (ιδεατός τύπος ή καθαρός τύπος), λοιπόν, δεν σημαίνει την έννοια του μέσου όρου, δεν αποτελεί μια λογική κατηγορία ή έναν απλό τύπο ούτε έναν «ακραίο τύπο», η λειτουργία του οποίου είναι να κατατάσσει ορισμένα φαινόμενα κατά μήκος ενός ποιοτικού ή ποσοτικού συνεχούς.⁴³ Είναι μια θεωρητική κατασκευή, η οποία δεν έχει ακριβές εμπειρικό αντίστοιχο, αποτελώντας μια αφαίρεση από την πραγματικότητα.⁴⁴ Όταν αναφερόμαστε στον όρο αφαίρεση ονομάζουμε την επιλογή που κάνει ο μελετητής, βάσει του προσωπικού αξιακού υπόβαθρου, των ενδιαφερόντων του και των σκοπών του προκειμένου να επιτευχθεί η όσο το δυνατόν πληρέστερη και ουσιαστική προσέγγιση του φαινομένου με τρόπο επιστημονικό. Η φύση των ιδεότυπων συνεχίζει να προσδιορίζεται μέσω του τι δεν είναι ιδεατός τύπος, μέσω της αναφοράς ότι δεν είναι επιστημονική υπόθεση, δεν είναι μεθοδολογικό εργαλείο για την ανάλυση συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων, δεν είναι στατιστικός τύπος κάποιου μέσου όρου όπως σημειώσαμε πριν, δεν είναι μια ουτοπία, δεν σκοπεύει στην τελειοποίηση της ηθικής τάξης αλλά της έλλογης τάξης.⁴⁵ Οι ιδεότυποι, λοιπόν, σκοπεύουν να επισημάνουν «τον ιδιόρρυθμο και μοναδικό χαρακτήρα των πολιτιστικών φαινομέ-

⁴¹ Weber, *Βασικές Έννοιες*, σ. 194.

⁴² Στο ίδιο, σ. 106, επίσης στο Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 193 κ.ε.

⁴³ M. Weber, *Μεθοδικές Βάσεις της Κοινωνιολογίας*, μτφ Κ. Καστοριάδης, Εποπτεία, 1977, τεύχος 11-12, σ. 254 και στο Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 106 κ.ε.

⁴⁴ Πρβλ. Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο*, σ. 41 κ.ε.

⁴⁵ Βλέπε περισσότερα στο Τερλεξής, *Max Weber. Το ξεμάγεμα*, σ. 194 κ.ε.

νων)⁴⁶ να φωτίσουν με άλλα λόγια «την ύπαρξη κάποιας επαφής ανάμεσα σε εκείνα τα στοιχεία ενός συμβάντος που είναι σημαντικά για την ιστορική συνέχεια και ιδιαίτερα αποφασιστικά για τα διαδραματιζόμενα»,⁴⁷ όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Horkheimer αναφερόμενος στον ιδεότυπο του δικαίου. Ως αποκλίσεις από τον εννοιολογικό καθαρό τύπο δράσης ο Weber θεωρεί όλα τα μη λογικά ή παράλογα στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς.⁴⁸

Πώς όμως αποκτά εγκυρότητα αυτή η εννοιολογική κατασκευή και ποια η σημασία της εγκυρότητας για την έννοια της ορθολογικότητας; Η απάντηση δίνεται στο πλαίσιο κατασκευής ενός ιδεότυπου αρχίζοντας από την επιλογή και εννοιολόγηση των εμπειρικών δεδομένων και την υποβολή των επιλεχθέντων αυτών δεδομένων στη λογική τους ακρότητα. Για παράδειγμα στον ιδεατό τύπο της γραφειοκρατίας οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων είναι εντελώς απρόσωπες, κάτι που δεν αποτελεί πραγματικότητα. Ακόμη τα στοιχεία, που έχουν επιλεχθεί, διασυνδέονται και σχηματίζουν ένα σύνολο με εσωτερική αλληλουχία και συνοχή. Αυτό σημαίνει πως ο ιδεότυπος αποκτά το χαρακτηριστικό της εγκυρότητας, καθώς πληροί τα κριτήρια της αντικειμενικής αντιστοιχίας, αποτελεί δηλαδή μια εμπειρική δυνατότητα, αλλά κυρίως φέρει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του να είναι κατανοητή, να έχει συνοχή και ακρίβεια.⁴⁹ Ο Weber αναγνώρισε στην έννοια της ορθολογικότητας την ενορατική και εμφιατική γνώση, που προσδίδουν τα προαναφερθέντα ποιοτικά χαρακτηριστικά και τα οποία αποτελούν το κύριο κριτήριο εγκυρότητας ενός ιδεατού τύπου, να λειτουργεί ως λογικός σύνδεσμος μεταξύ των εμπειρικών στοιχείων και των συνδυασμών τους. Προστέθηκε δηλαδή η ιδιότητα της ορθολογικότητας στον ιδεατό τύπο προκειμένου οι διασυνδέσεις μεταξύ των επιλογών, που έχουν γίνει, και των διαφόρων εμπειρικών στοιχείων να οδηγούν μέσα από την καθαρή μορφή των ιδεατών τύπων (ακραία μορφή) σε μια τέλεια αποτελεσματική οργάνωση, αν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι θα μπορούσε να υπάρξει ποτέ αυτός ο τύπος πραγματικά.⁵⁰

⁴⁶ M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, The Free Press, New York, 1947, σ. 101.

⁴⁷ Max Horkheimer, *Traditional and Critical Theory*, στο Paul Connerton (ed.), *Critical Sociology*, Middlesex, Penguin Books, 1976, σ. 211.

⁴⁸ M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, The Free Press, New York, 1947, σ. 88 κ.ε.

⁴⁹ Πρβλ. Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 107 κ.ε.

⁵⁰ Ο. π., σ. 109.

Με τον τρόπο αυτό ο Weber υιοθέτησε μια θεωρητική αλλά και πιο εμπειρική προσέγγιση των κοινωνικών αλλαγών και της εξελικτικής τους πορείας.⁵¹ Δεν θα εξετάσουμε στο σημείο αυτό το αν λειτούργησε πραγματικά από εμπειρικής άποψης το εννοιολογικό μοντέλο του Weber ούτε τη διάσταση μεταξύ των μεθοδολογικών κειμένων του Weber και της μεθόδου που χρησιμοποίησε στην πραγματικότητα για την ιστορική του ανάλυση,⁵² καθώς αποτελεί ένα διαφορετικό και μακροσκελές θέμα ανάλυσης. Θα τονίσουμε όμως ξανά ότι για τον Weber «ο ιδεατός τύπος αποτελεί ένα εννοιολογικό εργαλείο, που βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων, και επιτυγχάνεται με τη διεύρυνση της διάστασης μεταξύ της ιδεοτυπικής και της πραγματικής μορφής τους», έτσι ώστε να μετατρέπεται σε εργαλείο που να μπορεί να απομονώνει τους παράγοντες εκείνους με τους οποίους η σύγκριση γίνεται κρίσιμη. Με τον τρόπο αυτό «εντοπίζονται οι διαφορές ή οι ομοιότητες, που μας βοηθούν να αντιληφθούμε και να ερμηνεύσουμε την πραγματικότητα αυτή ως σχέση αιτίου-αιτιατού»⁵³ και αποτελούν επί της ουσίας την προσπάθεια κάλυψης από τον στοχαστή του κενού, το οποίο αφήνει η κατανοητική μεθοδολογία.⁵⁴ Θα σημειώσουμε ακόμη ότι ο στοχαστής δεν θεωρεί ότι τα υποκειμενικά κριτήρια επιλογής του ερευνητή μειώνουν την «αντικειμενική» αλήθεια που εκφράζει ο ιδεότυπος. Ειδικά, στην έννοια της γραφειοκρατίας υπό το πρίσμα του ιδεατού τύπου, ο Weber προσδίδει, μια ευρύτερη διάσταση με το να τη χρησιμοποιεί στη γενική διαπολιτισμική του ανάλυση, κυρίως, για να διακρίνει τις μορφές κυριαρχίας και τον διοικητικό μηχανισμό, που αντιστοιχεί σε αυτές,⁵⁵ προβληματισμοί που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια της εργασίας βάσει της κριτικής που έχει ασκηθεί από τους Marcuse και Habermas.

Η έννοια της τυπικής (σκοπίμης ή λειτουργικής) ορθολογικότητας (Zweckrationalität)

Ο λόγος για τον οποίο αναφερόμαστε συγκεκριμένα στον ιδεατό τύπο της γραφειοκρατίας, είναι λόγω της παραδοχής από τον Weber ότι η ορθολογικότητα αποτελεί το

⁵¹ Πρβλ Τερλεξής, Max Weber, σ. 301.

⁵² Μουζέλης, Οργάνωση, σ. 112.

⁵³ Weber, *The Methodology*, σ. 43.

⁵⁴ Πρβλ. Τερλεξής, Max Weber. Το ξεμάγεμα, σ. 181 κ.ε.

⁵⁵ Μουζέλης, Οργάνωση, σ. 103.

κυρίαρχο γνώρισμα της, καθώς και ότι η σημασία που λαμβάνει το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου στο πλαίσιο της βεμπεριανής κοινωνικής ανάλυσης βρίσκεται στο στόχαστρο της κριτικής, που έχει ασκηθεί από τους Marcuse και Habermas. Στην παραδοχή δηλαδή της καταγραφής της κοινωνικής πραγματικότητας με τη χρήση του ιδεότυπου της γραφειοκρατίας.

Η διασφάλιση της ορθολογικότητας, για τον Weber, προκύπτει από τη συνέργεια των αλληλένδετων οργανωτικών αρχών, που συμπεριλαμβάνει ο ίδιος στο πλαίσιο κατασκευής του ιδεότυπου της γραφειοκρατίας. Τα τρία αυτά στοιχεία-κλειδιά, τα οποία προϋποθέτουν και ταυτόχρονα ενισχύουν τα υπόλοιπα, είναι «οι τυπικοί και απρόσωποι κανόνες λειτουργίας, η ιεραρχική οργάνωση των στελεχών και ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων και ειδικοτήτων.»⁵⁶ Είναι η ορθολογικότητα της ανθρώπινης δράσης που οδηγεί στη συστηματική και ιεραρχημένη κατανομή της εργασίας και δεν συνδέεται άμεσα με την καπιταλιστική ταξική δομή.⁵⁷

Στο πλαίσιο αυτής της κατασκευής η ορθολογικότητα, ταυτίζεται με «μεθοδική εκπλήρωση ενός οριστικά δοσμένου πρακτικού στόχου, με τη βοήθεια ενός ακριβούς υπολογισμού επαρκών μέσων.»⁵⁸ Η ορθολογικότητα ως προς το σκοπό αναφέρεται, λοιπόν, σε ατομικές ή συλλογικές πράξεις «κατά τις οποίες η επιλογή των μέσων για την επίτευξη δεδομένων στόχων γίνεται κατόπιν συστηματικού σχεδιασμού και υπολογισμού των διαθέσιμων πόρων ή γενικότερων δυνατοτήτων και σωστής εκτίμησης των πιθανών κινδύνων ή ρίσκων που συνεπάγεται η κάθε πορεία δράσης.»⁵⁹ Αυτός ο ολοένα αυξανόμενος θεωρητικός έλεγχος της πραγματικότητας, με τη χρήση όλο και πιο αφηρημένων εννοιών, που προκύπτει από τη διαδικασία αυτή, μαρτυρά το καθαρά τυπικό περιεχόμενο της έννοιας της ορθολογικότητας. Ο Weber είδε στον γραφειοκρατικό τρόπο οργάνωσης τη χρήση των πλέον αποτελεσματικών μέσων για την επίτευξη των κοινωνικών σκοπών, που υπηρετεί και επιδιώκει η κάθε συγκεκριμένη οργάνωση. Αυτή λειτουργεί με τη σειρά της σε ένα κοινωνικό περιβάλλον πολύπλοκο και

⁵⁶ Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο*, σ. 43.

⁵⁷ Τερλεξής, *Max*, σ. 325.

⁵⁸ M. Weber, *The Social Psychology of the world Religion*, στο H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London, Routledge and Kegan Paul, 1977, σ. 293.

⁵⁹ Πρβλ. Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο*, σ. 43.

ευμεγέθες, το οποίο απαιτεί συνθήκες μαζικής διοίκησης⁶⁰ σύμφωνα με όρους που επιτάσσει η σύγχρονη κοινωνία.

Η τυπική ορθολογικότητα αποτελεί τη μία άκρη του νήματος στη μέθοδο της κοινωνιολογικής ανάλυσης των ιστορικών γεγονότων και κοινωνικών σχέσεων καθώς και του προσδιορισμού των αρχών της ορθολογικότητας στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού και της εξέλιξης που αφορά στον σύγχρονο δυτικό κόσμο. Σύμφωνα με τη θεωρία του Weber, η τυπική ορθολογικότητα συνίσταται, πολύ απλά, στη δυνατότητα να υπολογίσουμε σε χρήμα ή σε είδος τις βιοτικές μας ανάγκες. Αναφέρεται στο είδος της ανθρώπινης δράσης που στηρίζεται στην επιλογή λογικά υπολογίσιμων αρχών που κάνουν τα άτομα προκειμένου να διασφαλίσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα. Όπως μάλιστα, θα σημειώσει ο ίδιος, «για να επισημάνουμε την έκταση του ποσοτικού υπολογισμού ή της μέτρησης που είναι τεχνικά δυνατή να γίνει και που εφαρμόζεται στην πράξη.»⁶¹ Με τον τρόπο που περιγράψαμε πιο πριν, πώς αντιλαμβάνεται ο Weber τον τυπικό εξορθολογισμό με την περιγραφή της εργαλειακής πλευράς της λογικής, εφόσον ο εξορθολογισμός αποτελεί προκείμενη αξιολόγησης μέσων και σκοπών, καθώς και τη λογική συνοχή που μπορεί να προσδιορίζουν τα συγκεκριμένα μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο δράσης, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η έννοια της τυπικής ορθολογικότητας εξισώνεται με την έννοια του υποκειμενικά σκόπιμου εξορθολογισμού,⁶² τον οποίο θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Αναφερθήκαμε, λοιπόν, σε μια καθαρή θετικιστική περιγραφή σκέψης και δράσης ενός ορισμένου τύπου ανθρώπου, ο οποίος λειτουργεί σε συνθήκες καπιταλιστικής οικονομίας. Ο καπιταλισμός αποτελεί για τον Weber το σημαντικότερο παράγοντα αρωγής στην αποτύπωση και εξάπλωση του εξορθολογισμού στην κοινωνία για την αποτελεσματική της οργάνωση όχι όμως τον μοναδικό. Η ορθολογικότητα της καπιταλιστικής οργάνωσης έχει, θα σημειώσει ο Τερλεξής, τον ίδιο ακριβώς ρόλο που έχει για το Marx η ταξική σύνθεση της καπιταλιστικής κοινωνίας.⁶³ Ο στοχαστής συνδέει τον εξορθολογισμό της δράσης με τη σκόπιμη λογική δράση των υποσυστημάτων της διοίκησης και της οικονομίας και όχι με τις παραγωγικές σχέσεις και τις παραγωγικές δυνάμεις

⁶⁰ Ό. π., *Το φαινόμενο*, σ. 44.

⁶¹ M. Weber, *The theory of Social and Economic Organization*, σ. 184 κ.ε.

⁶² Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 334.

⁶³ Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 324.

όπως κάνει ο Marx. Είναι το σημείο με το οποίο μπορούμε να επισημάνουμε τη συνωνυμία του όρου του τυπικού εξορθολογισμού με τον όρο του σκόπιμου εξορθολογισμού στον Weber, ενώ ο Habermas κάθε φορά που αναφέρεται στον έναν είτε στον άλλο όρο αυτής της συνωνυμίας τους χαρακτηρίζει ως εργαλειακό εξορθολογισμό. Ο Weber συνέδεσε την έννοια του εξορθολογισμού κυρίως «με συνθήκες, σχέσεις και φαινόμενα που παράγονται από την εξάπλωση της επιστημονικής εξειδίκευσης - της πιο τυποποιημένης ενσάρκωσης της λογικής, της οργανωτικής τακτοποίησης και της κοινωνικής διαφοροποίησης που χαρακτηρίζει το δυτικό πολιτισμό.»⁶⁴ Η κοινωνία, σύμφωνα με το Weber, δομείται θεσμικά ως αποτέλεσμα μιας προχωρημένης επιστημονικοβιομηχανικής κοινωνίας μέσω της διαδικασίας έλλογης δράσης και ανάπτυξης της δυτικής ορθολογικότητας σε κοινωνικό επίπεδο. Θέση, που μπορούμε να συνδέσουμε με ευκολία με το ιστορικό πλαίσιο δράσης και νόησης του στοχαστή, καθώς ο ίδιος έζησε σε μια περίοδο «ώριμης» βιομηχανικής δραστηριότητας και σε μεγάλα αστικοποιημένα κέντρα με έντονη οικονομική δραστηριότητα.

Ποια όμως είναι η δικλείδα ασφαλείας που υποδεικνύει ο Weber στο πρώτο μέρος της μεθόδου του που αφορά στον τυπικό εξορθολογισμό;

Η απάντηση θα έλθει από τον Weber με τη διαδικασία ηθικοποίησης της κοινωνικής μας ζωής, δηλαδή της αξιολόγησης αφενός της αποτελεσματικότητας των μέσων που χρησιμοποιούμε, της προτροπής να αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση των προτιμήσεων και των επιλογών τους κατά τον προσδιορισμό των σκοπών που θέτουν. Αφετέρου να προβαίνουν τα άτομα στην ορθή επιλογή μέσω του συσχετισμού των προτιμήσεων, των μέσων και των ορίων, που θέτουν οι εκάστοτε συνθήκες. Η πρώτη αξιολογική κρίση που περιγράψαμε ονομάζεται από τον Weber λειτουργική ορθολογικότητα και η δεύτερη είναι η ορθολογικότητα της επιλογής, αποτελώντας τις δύο όψεις της τυπικής ορθολογικότητας.⁶⁵ Πρόκειται ουσιαστικά για το πρόταγμα ενίσχυσης της ορθολογικότητας της επιστήμης μέσα από τον εξορθολογισμό της κοινωνικής ζωής. Ο Weber διαβλέπει στην ύπαρξη ηθικών, αισθητικών και πολιτιστικών αξιών, τη δύναμη αντίστασης που οι άνθρωποι δύνανται να καταβάλουν απέναντι σε κάθε καταπιεστικό σκόπιμο εξορθολογισμό, που τυχόν τα ιδιοτελή συμφέροντα οργα-

⁶⁴ Πρβλ. ό.π, σ. 314.

⁶⁵ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 336.

νώσεων επιθυμούν να επιβάλουν (καταφέρουν).⁶⁶ Η προσέγγιση αυτή που επιχειρεί ο στοχαστής δεν είναι τόσο αισιόδοξη στην πρόβλεψή της, μάς δίνει όμως την ευκαιρία να αναλύσουμε την έννοια της ουσιαστικής ορθολογικότητας.

Ουσιαστική ορθολογικότητα (ή εξορθολογισμός)

Την άλλη άκρη του νήματος, λοιπόν, στη μέθοδο της κοινωνιολογικής ανάλυσης των ιστορικών γεγονότων και κοινωνικών σχέσεων αποτελεί η έννοια της ουσιαστικής ορθολογικότητας. Εξαιτίας του χαρακτήρα και του μεγάλου πλήθους, ή και της διαφορετικότητας, των κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες χρωματίζονται με σκοπούς ηθικού, θρησκευτικού, ηδονιστικού, πολιτικού και άλλου σχετικού αξιακού περιεχομένου, ο εξορθολογισμός δεν δύναται να προσδιοριστεί μόνο με την έννοια τυπικών-ποσοτικών υπολογισμών. Για την ικανοποίηση των αιτημάτων αξιακού χαρακτήρα απαιτείται ο «ευρύτερος δυνατός θεωρητικός έλεγχος της πραγματικότητας μέσω συγκεκριμένων και αφηρημένων εννοιών»,⁶⁷ με τον οποίο ο στοχαστής σε συστηματική βάση προσπαθεί να ερμηνεύσει τον κόσμο. Δηλαδή απαιτείται ο αξιολογικός εξορθολογισμός ή ο υποκειμενικά σκόπιμος εξορθολογισμός του εκάστοτε ερευνητή.⁶⁸ Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, την αδυναμία προσδιορισμού με ποσοτικούς όρους και κριτήρια της έννοιας του υποκειμενικά σκόπιμου εξορθολογισμού, εφόσον ο τελευταίος συνδέεται και αφορά απόλυτες αξίες που αποτελούν την ουσία του επιδιωκόμενου σκοπού, στον οποίο αποσκοπεί η τυπική ορθολογικότητα μέσω της οικονομικής δραστηριότητας και της γραφειοκρατικοποίησης. Λόγω λοιπόν της αβεβαιότητας του όρου, που προσδίδει ο ουσιαστικός (ποιοτικός) εξορθολογισμός, καθώς και της βαθιάς πίστης του Weber στην ανθρώπινη νόηση και την έλλογη δραστηριότητα που αυτή συνεπάγεται μέσω της τεχνολογίας-της χρήσης της υπάρχουσας γνώσης- οι ελπίδες και η αισιόδοξία της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου στην προοπτική ενός ελεγχόμενου περιβάλλοντος, που θα συντελεί στην πραγματοποίηση των στόχων του, επαφίεται στην τυπική έννοια του εξορθολογισμού.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 297.

⁶⁷ H. H. Gerth-C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays on Sociology*, Routledge 1961, σ. 73.

⁶⁸ Πρβλ. Μουζέλης, *Οργάνωση*, σ. 73 και στο Τερλεχίς, *Max Weber*, σ. 311κ.ε.

Η προσπάθεια συσχετισμού των δύο πλευρών της θεωρίας της ορθολογικότητας –τυπικής (θετικιστικό)-ιδεαλιστικής ενσαρκώνεται στον Weber στο έργο του *Προτεσταντική ηθική και το «Πνεύμα» του Καπιταλισμού*.⁶⁹ Ειδικότερα με το έργο του αυτό ο Weber μας δείχνει με ποιον τρόπο επιτυγχάνεται η σύνδεση της ουσίας του επιδιωκόμενου σκοπού, τον οποίο επιτάσσει η οικονομική δραστηριότητα. Η ουσία αυτή αποτελεί μια αξία, η οποία δεν μπορεί να μετρηθεί ποσοτικά, αλλά αποτελεί μια ηθική προκείμενη τελεολογικού χαρακτήρα και ως τέτοια δύναται να επιτευχθεί και να ερμηνεύσει μια κοινωνική δραστηριότητα ή ένα σύνολο κοινωνικών δραστηριοτήτων. Το «πνεύμα» εδώ ταυτίζεται με τον εξορθολογισμό και με τον τρόπο αυτό συνδέεται ο Προτεσταντισμός με τον καπιταλισμό.⁷⁰ Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο θα αντιληφθούμε, όπως σημειώνει η Αντωνοπούλου, το πώς το «πνεύμα», δηλαδή το νοητικό-νοηματικό πλαίσιο που διακρίνει έναν πολιτισμό, ο ουσιαστικός εξορθολογισμός του, «αντικειμενοποιείται» ή και «εμπραγματώνεται» στους θεσμούς αλλά και στα πρακτικά μέσα της ζωής, στα «υλικά αντικείμενα» του καθημερινού βίου.⁷¹

Θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι το μεθοδολογικό πλαίσιο ανάγνωσης της κοινωνίας, που προτείνει ο Weber βάσει των δύο μορφών ορθολογικότητας μάς επιτρέπει σε έναν βαθμό τον παραλληλισμό με τη θεωρία του Marx. Όπου η ορθολογικότητα, που απαντά στις παραγωγικές δυνάμεις στη θεωρία του Marx, θα μπορούσε να βρίσκεται σε αντιστοιχία με την τυπική ορθολογικότητα του Weber ως προς την οργάνωση και τη λειτουργία, που ορίζει η τυπική ορθολογικότητα, και το εποικοδόμημα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε αντιστοιχεί στην ουσιαστική (ποιοτική) ορθολογικότητα. Το ενδιαφέρον σε αυτόν τον παραλληλισμό θα ήταν να εξετάσουμε το είδος της σχέσης μεταξύ των δύο θεωριών. Ο Weber παρότι επηρεασμένος από τη μαρξική σκέψη, ταυτίζοντας την πορεία του εξορθολογισμού με τη σκόπιμη λογική δράση, διαφοροποιείται από τον Marx, καθώς συνδέει τον εξορθολογισμό της δράσης με τη σκόπιμη λογική δράση των υποσυστημάτων της διοίκησης και της οικονομίας και όχι με τις παραγωγικές δυνάμεις. Δηλαδή οι σχέσεις παραγωγής δεν δεσμεύουν, σύμφωνα με τον Weber, τη δυναμική της ορθολογικότητας, αλλά λειτουργούν

⁶⁹ Έργο του Max Weber, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού* με πρώτη έκδοση το 1904-1905.

⁷⁰ Πρβλ. Τερλεξής, Max Weber, σ. 309 κ.ε.

⁷¹ Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί*, σ. 333.

ως υποσυστήματα στη βάση της σκόπιμης λογικής δράσης και κατευθύνονται στην εξάπλωση της ορθολογικότητας για την ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας.⁷² ο Göran Thurnborn στο άρθρο του "The Frankfurt School" θεωρεί ότι η ορθολογικότητα της κοινωνίας φαίνεται να εξισώνεται με την εμπραγμάτωση της συνείδησης και δείχνει να συμφωνεί με τη θέση της Αντωνοπούλου που αναφέρθηκε πιο πάνω. Ο Lukács «θα προσδώσει στην ορθολογικότητα την έννοια της αντικειμενοποίησης ή πραγματοποίησης και, έτσι, εξισώνεται με τον υποβιβασμό των ανθρωπίνων σχέσεων σε επίπτε-δο ανταλλαγής πραγμάτων.»⁷³

Η παραπάνω σημείωση γίνεται προκειμένου να γνωρίσουμε περισσότερο στην ουσία της, την έννοια του εξορθολογισμού του Weber, αλλά κυρίως για να μας δοθεί η ευκαιρία να αποτυπώσουμε την αξία του συνδυασμού της θετικιστικής και ιδεαλιστικής μεθόδου, στον οποίο προβαίνει ο Weber στην ερμηνεία του σύγχρονου καπιταλιστικού κόσμου. Ο Habermas για την ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας θα βασισθεί στη θεωρία της ορθολογικότητας του Weber, καθώς τη θεωρεί ως την πιο αποτελεσματική για την ερμηνεία της κοινωνικής παθογένειας, που παρουσιάζει ο καπιταλισμός στη διάρκεια του εκσυγχρονισμού του. Αναλυτικότερα θα ασχοληθούμε με την αντιστοιχία της επικοινωνιακής πρότασης του Habermas με τον νοητικό και κατανοητικό εξορθολογισμό του Weber στο τρίτο κεφάλαιο, προκειμένου να προσεγγίσουμε την ερμηνεία του σύγχρονου κόσμου που επιχειρεί ο Habermas, έχοντας ως προκειμένη τη θεωρία της ορθολογικότητας του Weber και την προσπάθειά του να συγκεράσει τον σύγχρονο (δομο)λειτουργισμό του Parsons με την πολιτική οικονομία του Marx.⁷⁴ Ακόμη μέσω της διαλεκτικής, που δημιουργείται στο πλαίσιο του τυπικού εξορθολογισμού με τον ουσιαστικό εξορθολογισμό, θα αναφερθούμε στις ανησυχίες που εξέφραζε ο Weber αναφορικά με τη θεωρία του, τη μελλοντική της ισχύ και της κριτικής που αυτή δέχτηκε, σημειώνοντας κοινές προσεγγίσεις καθώς και προσεγγίσεις απόκλισης.

Θα τολμούσαμε να αναφέρουμε ότι οι προβληματισμοί, που ο ίδιος ο Weber σημειώνει, διεγείρουν το ενδιαφέρον για περαιτέρω κριτική της θεωρίας του, καθώς

⁷² Τερλεξής, Max Weber, σ. 333.

⁷³ Πρβλ. ό.π, σ. 317

⁷⁴ Τερλεξής, Max Weber, σ. 333.

αποτελούν από μόνοι τους ένα υγιές και γόνιμο πεδίο διανοητικής συζήτησης, μια διαλεκτική αφετηρία, στην οποία θα σταθεί κριτικά η Σχολή της Φραγκφούρτης.

Συγκεκριμένα ο ίδιος εκτός του θετικού πρόσημου, που αποδίδει στην έννοια του εξορθολογισμού, ως του πιο αποτελεσματικού τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας του σύγχρονου κράτους, αλλά και ως φορέα αξιών που υποδεικνύει (η λογική), θα αναφέρει και τις αρνητικές συνέπειες που ενδεχομένως μπορεί να προκληθούν από τον συνεχή εξορθολογισμό της κοινωνικής ζωής με την αναφορά στο παράδειγμα του «σιδερένιου κλουβιού» ως αποτέλεσμα του ορθολογικού βίου, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, το οποίο δημιουργεί συνθήκες εγκλωβισμού του σύγχρονου ανθρώπου. Ο εξορθολογισμός αντιτίθεται σε ανθρώπινες αξίες όπως για παράδειγμα στην ατομική δημιουργικότητα ή στην προσωπική αυτονομία. Ο αναστοχασμός αυτός του Weber, μέσω της πορείας ενός είδους αυτοκριτικής που ασκεί στη θεωρία του, αποτελεί το σημείο σύγκλισης της Κριτικής Θεωρίας με τη θεωρία του Weber. Ο Weber προοιωνίζεται τις ανησυχίες που η Κριτική Σχολή στη συνέχεια θα αναλύσει στην κριτική κοινωνική θεωρία της. Η Σχολή της Φραγκφούρτης θα επιβεβαιώσει την ανησυχία του Weber για την μετάλλαξη της έννοιας του υποκειμενικού εξορθολογισμού σε λειτουργική ορθολογικότητα του συστήματος.⁷⁵

Στο πλαίσιο αυτό του προβληματισμού του ο Weber θα τονίσει την αναντιστοιχία του όρου εξορθολογισμός με την πρόοδο ή την ανάπτυξη αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Η αυξημένη τεχνολογική ικανότητα δε σημαίνει και αυξημένη γενική γνώση των συνθηκών μέσα στις οποίες ζούμε.»⁷⁶ Δηλώνει με τον τρόπο αυτό την αδυναμία του ανθρώπου να έχει πραγματική επίγνωση του κόσμου στον οποίο ζει και δραστηριοποιείται παρά το υψηλό επιστημολογικό τεχνικό πλαίσιο στο οποίο ζει. Διαπιστώνει και αυτός, όπως και οι εκπρόσωποι της Κριτικής Θεωρίας, την ανακολουθία του κόσμου βάσει του εξορθολογισμού, που οραματιζόταν οι διαφωτιστές του 18^{ου} αιώνα με την πίστη τους στην επιστήμη και την ανθρώπινη λογική, με τη σημερινή σύγχρονη βαρβαρότητα που εμφανίζει ο κόσμος. Αυτή η αναντιστοιχία διαπιστώνεται και στη συσχέτιση της τέχνης με την τεχνική. Παρατηρεί ότι όσο ανεπτυγμένη και αν είναι μια τεχνική, δεν μπορεί να μας πληροφορήσει για την αισθητική αξία ενός δημιουργήμα-

⁷⁵ Τερλεξής, Max Weber, σ. 313.

⁷⁶ Max Weber, "Science as a Vocation", στο H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds.), Routledge, σ. 139.

τος τέχνης.⁷⁷ Με τον τρόπο αυτό ο Weber, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, προσπαθεί να ισορροπήσει τις συγκρουσιακές τάσεις, που συναντά η ιδεολογική του θεωρία με το γίνεσθαι της πραγματικής ζωής. Η αισιοδοξία που διατηρεί ο Weber αφορά στο κίνητρο για δράση που έχει ο άνθρωπος, δηλαδή της επίγνώσής του ότι με τη χρήση της υπάρχουσας γνώσης μπορεί να ελέγξει το περιβάλλον του και να επιτύχει τους στόχους του.

Πώς καθορίζει μια τόσο σημαντική παράμετρο, δηλαδή τη δράση, ο Weber; Ο Weber δεν συμμεριζόταν την άποψη ότι το μη έλλογο ή το παράλογο, επειδή είναι απρόβλεπτο, συνδέεται με την ελευθερία της βούλησης. Αυτό σήμαινε ότι δεν αποδεχόταν ότι η αυθόρμητη δράση σημαίνει ελεύθερη δράση και ότι το αντίθετό της η λογικά υπολογισμένη δράση, αφορά στην τάση υποταγής του ανθρώπου. Ο Weber θα υποστηρίξει ότι «όσο λιγότερη είναι η ανθρώπινη δράση, τόσο περισσότερο απρόβλεπτη είναι και η ανθρώπινη συμπεριφορά».⁷⁸ Η ελευθερία βρίσκεται στη δράση του ανθρώπου, που ενεργεί βάσει δεδομένων και ανακλαστικών, τα οποία επιτάσσει η ίδια η δράση. Ποια η σημασία του βαθμού ελευθερίας της δράσης;

Όσο η δράση υπακούει στα δικά της ανακλαστικά τόσο «καθαρότερα» είναι τα κίνητρα που οδηγούν στην κατάλληλη απόφαση χρήσης μέσων στην επίτευξη των σκοπών. Επιπλέον όσο μεγαλύτερη είναι η ελευθερία της δράσης τόσο πιο έντονη η έννοια της προσωπικότητας και η αυτοπραγμάτωσή της μέσα από τη συνεχή διαδικασία συντονισμού της με τις εγγενείς αξίες και έννοιες που φέρει και οι οποίες νοηματοδοτούν ποιοτικά τη ζωή. Με τη διαδικασία αυτή η δράση λειτουργεί ως κομιστής αξιών σε σκοπούς και κατευθύνσεις, και στην οποία διακρίνεται ο τελεολογικός της χαρακτήρας. Όμως όταν ο Weber επιθυμεί να αναφερθεί στην έννοια του μη λογικού το κάνει με την αναφορά της παράλογης ηθικότητας του κόσμου. Δηλαδή σε αυτή τη βάση η επιστημονική λογική δεν μπορεί να ισχυριστεί πως ένα ηθικό ιδανικό είναι προτιμότερο συγκρινόμενο με κάποιο άλλο, δημιουργώντας έτσι μια διαρκή σύγκρουση μεταξύ ηθικών αξιών και κανόνων και ενός λογικού κενού μεταξύ της περιγραφής των γεγονότων και της αξιολόγησης των ιδεών, μια λογική ετερογένεια την οποία οι οπα-

⁷⁷ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 315.

⁷⁸ Ο.π, σ. 320.

δοί της Κριτικής Θεωρίας θα απορρίψουν.⁷⁹ Με αυτή την προσέγγιση αντιλαμβάνεται κανείς μία ακόμη αδυναμία της έλλογης γνώσης να ορίσει τι αξίζει ή τι πρέπει να μάθουμε και, συνεπώς, την περιγραφή ενός ακόμη νοηματικού αδιέξοδου. Παρά τις αμφιλεγόμενες θέσεις της θεωρίας του η πίστη του Weber στην ανθρώπινη νόηση και η βασική προκείμενη της θεωρίας του, ότι η κατανόηση της πραγματικότητας μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από λογική σκέψη, συναρτώντας τη σφαίρα της λογικής με τη σφαίρα των αξιών, τον κρατά προσκολλημένο στην ιδέα της ορθολογικότητας ως την πιο ικανή δύναμη αντιμετώπισης των προβλημάτων του ανθρώπου στην μη προσδιορισμένη κοινωνική του πορεία.

1.2. Η κοινωνιολογία της εξουσίας και της πολιτικής στον Weber

Η αναφορά μας στην έννοια της εξουσίας, όπως την στοχάζεται ο Weber, αφορά σε ένα από τα βασικά θέματα μελέτης της πολιτικής κοινωνιολογίας του στοχαστή, το οποίο συνδέεται με την έννοια της νομιμότητας. Αφετηρία της ανάλυσής μας για την έννοια της εξουσίας θα αποτελέσει η παραδοχή του Weber ότι η εξουσία και η άσκησή της αποτελεί, σε πολλές περιπτώσεις, μέσο διαμόρφωσης ενός άμορφου κοινωνικού πράττειν που οδηγεί, αφενός, σε μια αρχικά ορθολογική κοινωνικοποιητική σχέση, αφετέρου στον μονοσήμαντο ορισμό του προσανατολισμού του σε έναν στόχο εν γένει.⁸⁰ Στο πλαίσιο αυτής της σχέσης θα εξετάσουμε, στη συνέχεια, και την έννοια της νομιμοποιημένης εξουσίας ως συστατικού πολιτικής κυριαρχίας στο κράτος. Πώς ορίζονται οι έννοιες της εξουσίας και της νόμιμης ή νομότυπης κυριαρχίας του κράτους και της πολιτικής δύναμης στη βεμπεριανή προσέγγιση;

Η έννοια της εξουσίας ορίζεται από τον στοχαστή ως «η πιθανότητα μια διαταγή να βρει υπακοή από τους άλλους, τους «εξουσιαζόμενους», οι οποίοι, σε κοινωνικά σημαντικό βαθμό, προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους, έτσι ώστε το περιεχόμενο της διαταγής να αποτελεί «αξίωμα» για τη συμπεριφορά τους.»⁸¹ Ο Weber θα

⁷⁹ Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 327.

⁸⁰ Πρβλ. Μ. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινωνιολογία της εξουσίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 2009, μτφ Θ. Γκιούρας), τόμος Ε', σ. 3 κ.ε.

⁸¹ Πρβλ. Max Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Κένταυρος, 1983, μτφ Μιχ. Κυπραίος, σ. 113.

προβεί στον εννοιολογικό διαχωρισμό των εννοιών «δύναμη» και «εξουσία», όπως ακριβώς έχει κάνει και μεταξύ των εννοιών της τυπικής ορθολογικότητας και της ουσιαστικής ορθολογικότητας, γιατί και σε αυτή την περίπτωση, στην πραγματικότητα η διάκριση ανάμεσά τους δεν μπορεί να είναι ούτε σαφής ούτε εύκολη. Επιπλέον η βασική διαφορά, που εντοπίζει ο Weber, μεταξύ της «κοινωνικής δύναμης» και της εξουσίας, αφορά στο ότι στην τελευταία υπάρχει σχέση υπακοής, δηλαδή συμμόρφωση της συμπεριφοράς των εξουσιαζόμενων ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της διαταγής, διαφορετικού τύπου απ' ότι θα όριζε, για παράδειγμα, η οικονομική δύναμη στην αγορά.⁸² Με τον τρόπο αυτό η εξουσία καθίσταται μια ιδιαίτερη περίπτωση δύναμης. Όπως αναφέρεται η εξουσία αποκτά σταθερό και μακρόβιο χαρακτήρα, όταν συνδέεται με κίνητρα, τα οποία αφορούν σε συναισθηματικούς και ιδεολογικούς παράγοντες και τα οποία συμπληρώνουν τα οικονομικά κίνητρα υπακοής. Δηλαδή η εξουσία, η οποία στηρίζεται σε καθαρά οικονομικά συμφέροντα και υπολογισμούς υλικών ωφελημάτων, χαρακτηρίζεται ως ασταθούς χαρακτήρα και πρόσκαιρης διάρκειας.⁸³ Η αξίωση των εξουσιαστών να επηρεάσουν το πράττειν άλλων με τρόπο που να εκδηλώνεται κοινωνικά, ως εάν να καθιστούν οι εξουσιαζόμενοι αξίωμα του πράττειν τους το περιεχόμενο της διαταγής χάριν της ίδιας, δεν έχει κοινωνιολογικό ενδιαφέρον μόνον ως εξωτερικό αποτέλεσμα, δηλαδή αναφορικά με την πραγματική τήρηση της διαταγής, αλλά κυρίως ως διαδικασία, η οποία είτε για ψυχολογικούς λόγους επίδρασης είτε για λόγους υποκίνησης και συνήθειας εμφανίζει διαφορετικού τύπου μεταβάσεις με πραγματικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον. Αυτό το σημείο εμπεριέχει για την κοινωνιολογική παρατήρηση την αξίωση μιας αρχής για τη διατύπωση ορισμένων διαταγών, στην οποία απαντά πραγματικά η τήρησή τους σε έναν κοινωνικά σχετικό βαθμό διατυπώνοντας, παρά τη χρήση των ιδεωδών τύπων εξουσίας, τον εμπειρικό κοινωνιολογικό τρόπο έρευνας από την πλευρά του Weber.⁸⁴ Παρουσιάζει όμως και έναν προβληματισμό, μια αντίφαση θα λέγαμε, σχετικά με τη λειτουργία της κατασκευής του ιδεότυπου της εξουσίας ως αποτελεσματικού εργαλείου κατανόησης και ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό

⁸² Πρβλ. Weber, *Βασικές Έννοιες*, σ. 113 κ.ε.

⁸³ Πρβλ. Π. Τερλεξής, *Max Weber, Ο Καπιταλισμός στα όριά του*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, τμ 2ος, 1999, σ. 268 και στο Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 4.

⁸⁴ Πρβλ. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 12 κ.ε.

πλαίσιο.⁸⁵ Αυτό συμβαίνει γιατί τοποθετεί στο επίκεντρο της σημασίας της ανάλυσης όχι τον ιδεατό τύπο, αλλά προκρίνει ως σημαίνουσα, από κοινωνιολογικής σκοπιάς, την πραγματική διάσταση που λαμβάνει ο ιδεατός τύπος της εξουσίας (της διατακτικής εξουσίας)⁸⁶ κατά την έμπρακτη εφαρμογή του. Δηλαδή της λειτουργίας του ως οδηγού στην ανάλυση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς, που όμως αποκτά κοινωνιολογικό νόημα όχι ως καθαρός τύπος αλλά ως κοινωνική, έμπρακτη, μετουσίωση της διατακτικής εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση σχέσης εξουσιαστή/εξουσιαζόμενου ο Weber αντιλαμβάνεται την ύπαρξη μιας οικείας βουλήσει υπακοής. Δηλαδή σε κάθε αυταρχική σχέση καθήκοντος υπάρχει ένα «κατά κανόνα ελατήριο υπακοής, ένα κάποιο *minimum* ιδίου συμφέροντος του υπακούοντος για υπακοή.»⁸⁷ Με τον τρόπο αυτό ο Weber ορίζει τη νομιμότητα σαν «τη θέληση του μέλους, του οπαδού, του υπαλλήλου, του πολίτη να δεχθεί τις εντολές, τις αποφάσεις ή τις διαταγές που του υπαγορεύονται, γιατί το θεωρεί πρόπον ή συμφέρον να υπακούσει.»⁸⁸ Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην έννοια της υπακοής ενυπάρχει το στοιχείο της «συναίνεσης» ή εθελοντικής συγκατάβασης ή αλλιώς επιτακτικού συντονισμού, το οποίο υποδηλώνει τον νοηματικό συσχετισμό αυτών που δίνουν διαταγές, με εκείνους που τις δέχονται, και τον ταυτόχρονο προσανατολισμό συμφερόντων, δίνοντάς μας επιπλέον την ειδοποιό διαφορά δουλείας-υπακοής των εξουσιαζόμενων στη σχέση κυριαρχίας. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να εντάξουμε τον εξής προβληματισμό: ποια η σχέση του *minimum* της συγκατάθεσης των ατόμων στην εξουσία, που κρίνει ως αναγκαία προκειμένη ο Weber,⁸⁹ με το *minimum* της καταπίεσης, που θεωρεί αναγκαίο ο Marcuse προκειμένου να δομηθεί ο πολιτισμός; Ο Marcuse θεωρεί ότι το *minimum* αυτό προϋποθέτει την «αποδοχή ορισμένων περιορισμών και τροποποιήσεων των ενστικτικών αναγκών, ώστε να επιτευχθούν τα αναγκαία προαπαιτούμενα μιας ομαλής και αρμονικής κοινωνικής οργάνωσης», ενώ αναφέρει και πρόσθετους περιορισμούς, τους οποίους ονομάζει ως πλεονάζουσα απώθηση, οι οποίοι επιβάλλονται από την κοινωνική κυ-

⁸⁵ Πρβλ. Αντωνοπούλου, Οι κλασσικοί, σ. 401.

⁸⁶ Πρβλ. στον Weber, *Οικονομία και κοινωνία*, τον διαχωρισμό της εξουσίας σε αυταρχική διατακτική και σε συσχετισμού συμφερόντων, σ. 6 κ.ε.

⁸⁷ Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 9 και στο Αντωνοπούλου, Οι κλασσικοί, σ. 398.

⁸⁸ Weber, *Ο Καπιταλισμός*, σ. 267.

⁸⁹ Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 9.

ριαρχία και το σύγχρονο ιστορικό κοινωνικό πλαίσιο.⁹⁰ Σε πρώτη ανάγνωση η έννοια της *minimum* συγκατάθεσης του Weber και η αποδοχή της έννοιας *minimum* καταπίεσης του Marcuse δείχνουν να συγκλίνουν ως προς το κοινωνιολογικό τους περιεχόμενο. Η περαιτέρω ανάπτυξη της θεωρίας του Weber και η παράθεση της κριτικής, που ασκεί ο Marcuse, στο πλαίσιο της έρευνάς μας, δύνανται να καταστήσουν πιο σαφή την εικόνα αυτής της αντιπαράθεσης των εννοιών.

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στη συναίνεση του κυριαρχούμενου, που αφομοιώνει το περιεχόμενο της προσταγής ως αξίωμα της συμπεριφοράς του της ίδιας και το οποίο λαμβάνεται υπόψη ως ορθό και σύμφωνο με τα εννοούμενα συμφέροντά του, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το πρόσθετο στοιχείο της πίστης στη νομιμότητα των διαταγών ή προσταγών. Η εκλογίκευση του νόμου και της ηθικής ενισχύει το πνεύμα της συναίνεσης και μειώνει τις περιπτώσεις της παράλογης και συνεπώς έγκνομης συμπεριφοράς έχοντας ως αποτέλεσμα οι πολίτες να σέβονται και να υπακούουν σε νόμους, που πληρούν το κριτήριο της νομιμότητας.⁹¹ Με την αναφορά σε ψυχολογικούς-συναισθηματικούς παράγοντες, στην πίστη μιας έλλογης αξίας, στη συνήθεια και την αποδοχή της νομιμότητας ως από κοινού συμφωνημένου εξαναγκασμού, ο οποίος επιβάλλεται από μια νόμιμη εξουσία, απαριθμούμε τα τέσσερα εκείνα κίνητρα που μπορεί να προκαλέσουν την υπακοή των ατόμων και να ενδυναμώσουν το αίσθημα της νόμιμης τάξης. Πρόκειται για κίνητρα που απορρέουν από τους τέσσερις καθαρούς τύπους συμπεριφοράς των ατόμων, τους οποίους ο Weber εξισώνει με τους τρεις καθαρούς τύπους νόμιμης εξουσίας: 1) έλλογο χαρακτήρα (νομικολογική εξουσία), 2) παραδοσιακό χαρακτήρα και 3) χαρισματικό χαρακτήρα. Η αντιστοίχιση των τεσσάρων καθαρών τύπων της συμπεριφοράς με τους τρεις καθαρούς τύπους της εξουσίας και, συγκεκριμένα, η επιλογή του Weber να αντιπαραβάλει τη νομικολογική εξουσία με τους δύο τύπους συμπεριφοράς, της έλλογης συμπεριφοράς ως προς τον σκοπό και της έλλογης συμπεριφοράς ως προς την αξία, προκάλεσε το διανοητικό ενδιαφέρον σύγχρονων στοχαστών, όπως του Marcuse, και

⁹⁰ Ν. Φωτόπουλος, *Από τον μονοδιάστατο Άνθρωπο στην αποικιοποίηση του Βιόκοσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα*, στο *Κοινωνική σκέψη και Νεωτερικότητα*, επιμ. Σωκράτης Κονιόρδος, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 2010, σ. 327.

⁹¹ Weber, *Ο Καπιταλισμός*, σ. 275.

ταυτόχρονα όρισε τον προσανατολισμό της έρευνάς μας σχετικά με τις έννοιες της εξουσίας και τις πολιτικής.⁹²

Στον σύγχρονο κόσμο η εξουσία παίρνει τη νομική ορθολογική μορφή η οποία, όπως τονίσαμε προηγουμένως, αφορά «στην πίστη στη «νομιμότητα» των θεσμοθετημένων και από κοινού συμφωνημένων νομικών ρυθμίσεων από τις οποίες αντλούν την εξουσία όσοι την ασκούν» με χαρακτηριστικότερη έκφρασή της την εξουσία της γραφειοκρατίας.⁹³ Από τα κίνητρα υπακοής, που αναφέραμε, την αντιστοίχιση των μορφών συμπεριφοράς με τις μορφές εξουσίας, αλλά κυρίως την προκείμενη ύπαρξης συναίνεσης και εθελοντικής αποδοχής του περιεχομένου της εντολής μεταξύ της σχέσης εξουσιαστή/εξουσιαζόμενου προκύπτει ότι η εξουσία συνιστά κοινωνική σχέση διάχυτη στην κοινωνία και μάλιστα ως κατ' εξοχήν φαινόμενο κοινωνικού ελέγχου. Η παραδοχή αυτή μας δίνει το βήμα να αναφερθούμε στο ότι η εξουσία δεν εμπεριέχει μόνον το στοιχείο του οικονομικού γοήτρου αλλά και του κοινωνικού γοήτρου, τονίζοντας με τον τρόπο αυτό τη σημασία της κοινωνικής εμβέλειας στη νομιμοποίηση του κοινωνικού ελέγχου. Δηλαδή μόνον οι αποδεκτές σε συλλογικό επίπεδο αποφάσεις μπορούν να νομιμοποιήσουν τον κοινωνικό έλεγχο, καθώς η κοινωνική εμβέλεια που αποκτούν οι εξουσιαστικές σχέσεις μπορούν να διασφαλίσουν την ανεξαρτησία της εξουσίας από την προσωπική επιρροή και παρέμβαση οποιουδήποτε ατόμου, πάντοτε υπό το πρίσμα ύπαρξης του στοιχείου της εθελοντικής υπακοής και οικειοθελούς συναίνεσης.⁹⁴ Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η εξουσία αποτελεί έναν συνδυασμό υλικής και ηθικής κυριαρχίας. Δηλαδή η μη στήριξη της επιρροής της εξουσίας σε καθαρά οικονομικά συμφέροντα, όπως υποστηρίζει ο Weber, συνιστά στη θεωρία του στοχαστή μια «κοπερνίκεια» αντιστροφή της μαρξικής θεωρίας για την κοινωνική θεωρία. Η αντιστροφή αυτή αφορά στην πρόκριση του πολιτικού στοιχείου έναντι του οικονομικού στην υπηρεσία κατανόησης του τρόπου διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας.⁹⁵ Ο Weber θα τονίσει ότι οι άνθρωποι δεν επιδιώκουν να αποκτήσουν δύναμη και εξουσία μόνον για να αποκτήσουν πλούτη, αλλά θεωρεί ότι μπορεί να επιδιωχθεί, γιατί φέρει (η εξουσία) μια εγγενή αξία από μόνη της,

⁹² Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, σ. 116 κ.ε.

⁹³ Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί*, σ. 399 κ.ε.

⁹⁴ Weber, *Ο Καπιταλισμός*, σ. 267 κ.ε.

⁹⁵ Πρβλ. Weber, *Ο Καπιταλισμός*, σ. 267.

αυτή του κοινωνικού γοήτρου. Επιπλέον το στοιχείο της συναίνεσης, που απαιτεί η έννοια της νομιμοποίησης ως βασική προϋπόθεση της εξουσίας και που στη συγκεκριμένη περίπτωση η έννοια της συναίνεσης ξεπερνά τα καθαρά νομικά όρια της επιτρεπόμενης συμπεριφοράς για να παραγάγει συμφωνία, δίνει, με τον τρόπο αυτό, μια ιδιαίτερη έμφαση στην κανονιστική δύναμη των αξιών, των πίστσεων και γενικότερα στην ερμηνεία του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα πεδίο δημοκρατικής αντιπαράθεσης, ένα παιχνίδι άσκησης δυνάμεων ειρηνικό.⁹⁶ Αυτό σημαίνει πολύ απλά ότι η κοινή γνώμη πιστεύει πως η εξουσία ασκείται με τρόπο δίκαιο και νομότυπο και ότι αυτοί που αποφασίζουν για τους άλλους κινούνται μέσα σε ένα πλαίσιο εκ των προτέρων συμφωνημένο και κοινώς αποδεκτό. Μέσα σε αυτό το πολιτικό οικονομικό πλαίσιο, με την αρωγή των καθαρών μορφών της κυριαρχίας, θα επικεντρώσει την προσοχή του ο Weber προκειμένου να διακρίνει την αναδιανομή της δύναμης μέσα στο καπιταλιστικό κράτος και τους εξουσιαστικούς συσχετισμούς των κοινωνικών σχέσεων. Σχέσεις οι οποίες προκύπτουν ως αποτέλεσμα των καταστάσεων πολιτικής πάλης και κοινωνικού αγώνα⁹⁷ σε συνάρτηση με τον μορφοποιητικό χαρακτήρα, που λαμβάνει η κυριαρχία ως εργαλείο διαμόρφωσης του κοινωνικού γίγνεσθαι, αντίστοιχο με την επίκληση του Marx για τις παραγωγικές σχέσεις και τη διαμόρφωση του εποικοδομήματος. Επιπλέον, με την ανάλυση των μορφών κυριαρχίας, ως εννοιολογικού εργαλείου ανάγνωσης του φαινομένου της πολιτικής, επιχειρείται και η τυπική ανάλυση του καπιταλισμού όπως παρατηρεί ο Marcuse.⁹⁸

Το προβάδισμα του πολιτικού στοιχείου και η αυτονομία του τονίζεται από τον Weber και από το γεγονός ότι βασικό στοιχείο του σύγχρονου κράτους αποτελεί για τον στοχαστή η νόμιμη βία. Χαρακτηρίζεται νόμιμη εκείνη η μορφή βίας η οποία επιτρέπεται ή προσδιορίζεται επακριβώς από την κείμενη νομοθεσία.⁹⁹ Ο Weber αναγνωρίζει στο κράτος ως τον αποκλειστικό και νόμιμο διαχειριστή άσκησης φυσικής βίας για την επίτευξη των σκοπών του. Ο στοχαστής θα αναφέρει ότι το αποφασιστικό μέσον της πολιτικής είναι η φυσική βία και ότι «η σχέση ανάμεσα στη νομιμότητα

⁹⁶ Πρβλ. στο ίδιο, σ. 265.

⁹⁷ Πρβλ. στο ίδιο, σ. 250.

⁹⁸ H. Marcuse, *Negation*, Harmondsworth, Penguin, 1968, σ. 215.

⁹⁹ M. Weber, «Political and Hierocratic Organizations», στο *Economy and Society*, ο.π, τόμ. Ι, σ. 56.

και τη βία είναι ιδιαίτερα στενή.»¹⁰⁰ Η κοινή παραδοχή του Weber με τον Trotsky ότι η βία αποτελεί την ουσία του κράτους, το οποίο επιβάλλει κυρώσεις στους πολίτες που «παρανομούν» μέσα σε συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια, δεν σημαίνει ότι ο Weber την αντιλαμβάνεται ως κάτι το φυσιολογικό ή ότι αποτελεί τον μόνο τρόπο με τον οποίο το κράτος επιβάλλει τη θέλησή του. Ο Weber θεωρεί ότι η υποταγή πολιτών, οπαδών ή μελών που επιβάλλεται με τη βία, δηλαδή με τη χρήση εξειδικευμένων μηχανισμών επιβολής, είναι καταδικασμένη, μακροχρόνια, να αποτύχει. Η νομιμοποίηση, που στηρίζεται στη νομική εξουσία, είναι ορθολογοποιημένη για τους λόγους ότι υπάρχει η βεβαιότητα, πως οι αντικειμενικοί σκοποί και οι αξίες μπορούν να πάρουν τη μορφή νομικών κανόνων, πως οι αφηρημένοι κανόνες εφαρμόζονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις με την προϋπόθεση της εμπλοκής συμφερόντων με συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο και για τους περιορισμούς που επιβάλλονται στα πρόσωπα, τα οποία είναι εντεταλμένα για την εφαρμογή των νομικών κανόνων. Οι λόγοι αυτοί αποτελούν ορθολογικές δραστηριότητες, που έχουν τη μορφή είτε έλλογων νομικών κανόνων (τεχνικών κανόνων), εφόσον συμβάλλουν στην εκπλήρωση κάποιου σκοπού, είτε ηθικοί κανόνες, οι οποίοι οδηγούν στην εκπλήρωση μιας ιδέας. Και στις δύο περιπτώσεις η συναίνεση αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη μιας μεγάλης σε διάρκεια αλλά και σε ποιότητα εξουσίας.¹⁰¹ Όπως αντιλαμβανόμαστε τα μέσα που χρησιμοποιεί για την πραγμάτωση των σκοπών του και για την υλοποίηση της πολιτικής του το κράτος, υπό το πρίσμα άσκησης της εξουσίας, είναι μεγάλης σημασίας για τους πολίτες του, καθώς επιδεικνύει τον δημοκρατικό ή όχι χαρακτήρα του και μας επιτρέπει, παρακολουθώντας τις κοινωνικές σχέσεις μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, να ερμηνεύσουμε τον σχηματισμό των κοινωνικών συνθηκών που επιφέρει και οι οποίες μετουσιώνονται στην πολιτική σκηνή της κοινωνίας. Συμπερασματικά αντιλαμβανόμαστε ότι η πολιτική αποτελεί μια αξιακά προσανατολισμένη δράση, καθώς επιφορτίζεται με τη λήψη αποφάσεων περί του πρακτέου και της επιλογής μέσων για την επίτευξή του, με «κατεξοχήν 'ορθολογική ως προς την αξία μορφή δράσης'.»¹⁰² Η ηθική κάλυψη που προσφέρει η έλλογη κυριαρχία, μέσω της νομιμοποιημένης κοινωνικής δράσης, γίνεται η

¹⁰⁰ Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, όπ. παρ, σ. 96 κ.ε.

¹⁰¹ Πρβλ. M. Weber, *Ο Καπιταλισμός*, σ. 265 κ. ε.

¹⁰² Πρβλ. Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί*, σ. 402 κ. ε.

αιτία αποφυγής της ανάγκης χρήσης φυσικής βίας.¹⁰³ Ο Weber παρά ταύτα έχει αναφερθεί ότι δεν συνυπολογίζει στις καθαρά καταπιεστικές πλευρές του εξουσιασμού ή τουλάχιστον δεν αναφέρει τόσο συχνά τις εκφοβιστικές παρενοχλήσεις, τις απειλητικές παρεμβάσεις, τον φόβο, τη βία και άλλες παρόμοιες ενέργειες, που μπορούν να αποτελέσουν πιθανές αιτίες υπακοής. Ακόμη θα πρέπει να αναφέρουμε την κριτική, που έχει ασκηθεί στην επιβαλλόμενη κυριαρχία μέσω μηχανισμών χειραγώγησης ή κατασταλτικής χειραφέτησης, δηλαδή εξουσίας που ασκείται εν αγνοία των εξουσιαζόμενων ή στη βάση της κρυμμένης δυσφορία τους.¹⁰⁴ Ακόμη θα πρέπει να αναφερθούμε στην πιθανότητα κάθε τυπικό είδος εξουσίας δυνάμει του συσχετισμού συμφερόντων, ιδιαίτερα δυνάμει μιας μονοπωλιακής θέσης, όπως για παράδειγμα θεωρείται από τον Weber στο ζήτημα της εξουσίας το κράτος, να μεταβληθεί σταδιακά σε μια αυταρχική κοινωνία παρ' όλες τις δικλίδες ασφαλείας, τις οποίες επικαλείται ο Weber όπως λ.χ. της εθελοντικής υπακοής ή του από κοινού παράγοντα του «συμφέροντος» που λειτουργεί ως απώτερο κίνητρο ή σαν γνήσια αποδοχή της εξουσιαστικής σχέσης, αλλά και της πίστης στη νομιμότητα και του κοινωνικά αποδεκτού για την άσκηση αυτής.¹⁰⁵ Εντούτοις ο Weber θα προσπαθήσει να προασπίσει τη θεωρία του υποβιβάζοντας το κράτος, ως αποκλειστικού ρυθμιστή της κυριαρχίας, στο επίπεδο της σχέσης ανθρώπων, που κυριαρχούν πάνω σε άλλους ανθρώπους.¹⁰⁶ Τέλος θα αναφερθούμε στην ιδιαίτερη μνεία που κάνει ο Weber για την επίδραση της εξουσιαστικής προσταγής στο πεδίο της γλώσσας και, ιδιαίτερα, της εξουσίας που ασκείται στο «σχολείο», το οποίο «καθιστά στερεότυπο με τον πιο διαρκή και τελεσίδικο τρόπο το είδος και την επικυριαρχία της επίσημης σχολικής γλώσσας»¹⁰⁷ προκειμένου να αναζητήσουμε προκειμένες σύγκλισης με την επικοινωνιακή θεωρία του Habermas και της «αποικιοποίησης του βιόκοσμου».

Το κράτος, θα σημειώσουμε, χρησιμοποιεί, επί της ουσίας μεταβιβάζει, την εξουσία, στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς προκειμένου να μονοπωλεί και να ελέγχει τους μηχανισμούς της βίας, διατηρώντας έναν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των αντικρουόμενων συμφερόντων (όπως οικονομικών, πολιτικών κ.λπ.) για να μπο-

¹⁰³ Weber, *Ο καπιταλισμός στα όριά του*, σ. 273.

¹⁰⁴ Πρβλ. στο ίδιο, σ. 274.

¹⁰⁵ M. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 6.

¹⁰⁶ Πρβλ στο ίδιο, σ. 343 κ.ε.

¹⁰⁷ M. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 3.

ρεί να ρυθμίζει με ομαλό τρόπο της κρίσεις και να αποκαθιστά την ισορροπία μεταξύ τους.¹⁰⁸ Στο σημείο αυτό διακρίνουμε ίσως και έναν ρόλο θεραπείας κάθε διαφορετικότητας υπό την έννοια ότι η γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία ελέγχει τα μέλη της μέσω της τυποποιητικής της λειτουργίας και του εξισορροποποιητικού της χαρακτήρα. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: μήπως η γραφειοκρατική κανονικότητα συνιστά στοιχείο ιδεολογικής χειραγώγησης και οδηγεί, συνεπώς, στην εμφάνιση του μονοδιάστατου ανθρώπου; Είναι ένα ερώτημα που θα εξετάσουμε στην πορεία της εργασίας. Στις σύγχρονες κοινωνίες η γραφειοκρατική διοίκηση ή η διαχείριση των κοινών καθίσταται συνώνυμη έννοια με την άσκηση του γραφειοκρατικού εξουσιαστικού ελέγχου.

Αναφέρεται ακόμη ότι η κοινωνιολογία της κυριαρχίας είναι μια κοινωνιολογία «εκ των άνω», η οποία ασχολείται σχεδόν μόνο με τη σχέση κυριαρχίας-υποταγής, δηλαδή χωρίς άμεση ή έμμεση αναφορά των μέσων με τα οποία επιτυγχάνεται η υποταγή στις διάφορες μορφές κυριαρχίας και περιορίζοντας το πεδίο της προσέγγισής τους στον θεσμικό χώρο των κοινωνικών σχέσεων. Η «εκ των άνω» προσέγγιση της εξουσιαστικής διαδικασίας αιτιολογείται από το γεγονός ότι ο Weber είδε τη γραφειοκρατία ως τον πιο αποτελεσματικό μηχανισμό του σύγχρονου κράτους ο οποίος δύναται να ελεγχθεί αποτελεσματικά μόνο από μια χαρισματική ηγεσία, δηλαδή «εκ των άνω». Το συμπέρασμα που αφορά στη μονοδιάστατη προσέγγιση του Weber στο ζήτημα της κυριαρχίας θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι προκύπτει από την αναφορά του στοχαστή, στην προσπάθειά του να αναλύσει τις μορφές κυριαρχίας στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*: «ενδιαφερόμαστε πρωταρχικά για την «κυριαρχία» εφόσον αυτή συνδυάζεται με τη διοίκηση»¹⁰⁹ ή όπως αναφέρεται σε άλλη πηγή, «κάθε εξουσία εκφράζεται και λειτουργεί ως διοίκηση.»¹¹⁰ Το ερώτημα που θα μπορούσε να προκύψει σε θεωρητικό επίπεδο τίθεται ως εξής: με ποιον τρόπο εντάσσονται νόμιμες και μη νόμιμες πηγές ελέγχου στο θεωρητικό πλαίσιο των H. Marcuse και J. Habermas;

¹⁰⁸ M. Weber, *Ο καπιταλισμός στα όριά του*, σ. 343.

¹⁰⁹ Πρβλ. Weber, *Ο καπιταλισμός στα όριά του*, σ. 353 κ. ε.

¹¹⁰ M. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία*, σ. 14.

Κεφάλαιο δεύτερο

Herbert Marcuse: Το Είναι και το Δέον: Η κριτική προσέγγιση του μονοδιάστατου μοντέλου κυριαρχίας επί της κοινωνίας και η Μεγάλη Άρνηση

2.1. Ο μονοδιάστατος χαρακτήρας της καπιταλιστικής κοινωνίας στον Herbert Marcuse και η υπερβατική διάσταση της Μεγάλης Άρνησης.

Η έννοια της ορθολογικότητας, όπως τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, χρησιμοποιείται από τον Weber για την περιγραφή «τεσσάρων διαφορετικών φαινομένων». Ο Marcuse θα στηρίξει τη δριμεία κριτική του, αναφορικά με τον τρόπο δόμησης αλλά και του ιδιαίτερα καταπιεστικού χαρακτήρα της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, εστιάζοντας σε μία και μόνο από τις τέσσερις χρήσεις της έννοιας της ορθολογικότητας που χρησιμοποιεί ο Weber: στη μεθοδική εκπλήρωση κάποιου απόλυτα καθορισμένου και πρακτικού σκοπού με τη χρήση επακριβώς υπολογισμένων και κατάλληλων μέσων, δηλαδή, σε ό,τι ονομάζουμε έννοια της τεχνικής ορθολογικότητας. Ο Marcuse είδε στη λειτουργία της τεχνικής ορθολογικότητας μια μορφή που προσιδιάζει στον χομπσιανό «Λεβιάθαν», σύμφωνα με τον οποίο τα ένστικτα των ανθρώπων χειραγωγούνται και καταπιέζονται αφόρητα σε σημείο, που να ακυρώνεται το πρωταρχικό νόημα του Λόγου με πρωταγωνιστή, σε μια ακούσια υπακοή, την τεχνική ορθολογικότητα.

Ο Marcuse προσπάθησε εστιάζοντας μόνο στην έννοια της τεχνικής ορθολογικότητας και της χρήσης της στη νεωτερική κοινωνία να αιτιολογήσει αφενός τη διάψευση των διακηρύξεων και υποσχέσεων του κινήματος του Διαφωτισμού, αφετέρου το κλίμα της έντονης πολιτικής δυσaréσκειας στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες που η συγκεκριμένη διάψευση συνεπαγόταν, κυρίως, στο έργο του ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για το έργο του αυτό ο Marcuse κατηγορήθηκε από τους οπαδούς της διανοητικής αριστεράς¹¹¹ για «εξεζητημένη» και διεστραμμένη ανάλυση ή και ακόμη ότι το συγκεκριμένο έργο αποτέλεσε μια δικαιολό-

¹¹¹ Ένα μεγάλο μέρος της ουσιαστικής κριτικής που ο Marcuse αντιμετώπισε τότε προερχόταν από τη μαρξιστική αριστερά.

γηση για τον φιλελεύθερο ολοκληρωτισμό της Αμερικής της δεκαετίας του 1960 εξαιτίας της βαθιάς αμφισημίας και του αισθήματος της απαισιοδοξίας, που διατρέχει το συγκεκριμένο έργο του στοχαστή σχετικά με το ζήτημα της επαναστατικής προοπτικής.¹¹² Παρά τις αιτιολογήσεις που προκύπτουν από το ιστορικό πλαίσιο συγγραφής του έργου για τον απαισιόδοξο χαρακτήρα και τις αντιφατικές αντιδράσεις του, θα σταθούμε στην προβληματική που αναπτύσσει ο Marcuse σχετικά με τον μονοδιάστατο χαρακτήρα των αναπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών και τη σημασία του χειραφετικού προτάγματος, που εμπεριέχεται στην κριτική του. Ο στοχαστής θα δηλώσει στο έργο του ότι ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος αποτελεί μια εξάσκηση στην Κριτική Θεωρία: «Το να διερευνήσουμε τις αιτίες και να εξετάσουμε τις ιστορικές εναλλακτικές όψεις τους είναι μέρος των στόχων μια κριτικής θεώρησης της σύγχρονης κοινωνίας, μιας θεώρησης η οποία αναλύει την κοινωνία υπό το πρίσμα των χρησιμοποιημένων και αχρησιμοποίητων ή κακομεταχειρισμένων δυνατοτήτων της για τη βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης.»¹¹³

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής για να ερμηνεύσει τον μονοδιάστατο και καταπιεστικό χαρακτήρα της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, ο Marcuse, διαμορφώνει την κριτική του συνδυάζοντας τους Marx και Freud¹¹⁴ με σκοπό να αναδείξει την καταπίεση, που καταφανώς υφίσταται στη σύγχρονη κοινωνία και η οποία πηγάζει αφενός από την εντατικοποίηση του τρόπου παραγωγής, αφετέρου από την απώθηση των επιθυμιών και την καταστολή των κοινωνικών αναγκών και βιολογικών ορμών του ανθρώπινου είδους.¹¹⁵

Σύμφωνα με την τελευταία θέση, που αφορά στον πυρήνα της φρουϊδικής σκέψης, αναφέρεται το ιστορικό, τραυματικό για την κοινωνία, άλμα από την αρχή της ηδονής στην αρχή της πραγματικότητας. Πρόκειται δηλαδή για τη μετάβαση από μια κατάσταση όπου κυριαρχεί η άμεση ικανοποίηση στην κατάσταση της ενσυνείδητης

¹¹² Rohit Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας του Marcuse: Ξαναδιαβάζοντας το Μονοδιάστατο Άνθρωπο*, στο Herbert Marcuse. *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 47 κ.ε.

¹¹³ Herbert Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Λονδίνο, ARK 1986, σ. 20.

¹¹⁴ N. Maycroft, *Ο Herbert Marcuse και η πολιτική των πρακτικών ουτοπιών*, στο Herbert Marcuse. *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 128.

¹¹⁵ N. Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποικιοποίηση του Βιοκοσμού: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα*, στο Κονιόρδος *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*, επιμ. Μ. Κονιόρδος, Αθήνα: Gutenberg 2010, σ. 327 κ.ε.

καθυστερημένης ικανοποίησης και η οποία θεωρείται απαραίτητη προκείμενη για την ανάπτυξη του πολιτισμού.¹¹⁶ Γιατί όμως θεωρείται τραυματικό αυτό το άλμα;

Ο Marcuse αντιλαμβάνεται την ανάγκη ύπαρξης μιας *minimum* καταπίεσης των ορμικών αναγκών προκειμένου να δομηθεί ο πολιτισμός. Όμως θεωρεί ότι πέρα από αυτό το *minimum* των περιορισμών επιβάλλεται, από την κοινωνική κυριαρχία και το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο στην κοινωνία, και μια δέσμη πρόσθετων περιορισμών μια όπως την ονομάζει, πλεονάζουσα απώθηση.¹¹⁷ Αυτή η μη επιθυμητή πλεονάζουσα επιβολή στο κοινωνικό γίγνεσθαι επιτυγχάνεται με την αρχή της απόδοσης, η οποία ενορχηστρώνεται από τη μπαγκέτα της εντατικοποίησης του τρόπου παραγωγής και της σύγχρονης τεχνολογικής ορθολογικότητας. Σύμφωνα με την αρχή της απόδοσης¹¹⁸ οι άνθρωποι δουλεύουν σκληρότερα από το απαραίτητο, με πρόσθετο λόγο ανάσχεσης του πλεονάζοντα εργασιακού μόχθου που απαιτείται και επιβάλλεται, παρ' ότι η τεχνολογία λόγω της εξέλιξης της, που έχει γνωρίσει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, θα έπρεπε να λειτουργεί υπέρ της μείωσης του χρόνου εργασίας του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό η φυσική ορμή του ανθρώπου προς την απόλαυση, δηλαδή η αρχή της ηδονής, έρχεται σε σύγκρουση με τον χαρακτήρα της δυσάρεστης εργασίας, του χαρακτηριστικού τρόπου παραγωγής σε μια καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή με την αρχή της απόδοσης. Ο στοχαστής θα σταθεί ιδιαίτερα στον τομέα της εργασίας, καθώς όμως και σε άλλους τομείς της καθημερινής ζωής, προκειμένου να παρουσιάσει τον διαβρωτικό και κυριαρχικό τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η τεχνική ορθολογικότητα. Ο Marcuse θα υποστηρίξει ότι η τεχνολογία ως απρόσωπος μηχανισμός «χειραγωγεί και καταπιέζει αφόρητα τις ορμές των ανθρώπων σε σημείο τέτοιο που να ακυρώνεται το πρωταρχικό νόημα του Λόγου».¹¹⁹ Για τον λόγο αυτό ο στοχαστής θεωρούσε ότι «η μηχανιστική και τεχνοκρατική σφαίρα της εργασίας είχε ανακαθορίσει το νόημα της ατομικότητας»¹²⁰ με αποτέλεσμα το ατομικό επίτευγμα να έχει μετατραπεί σε τυποποιημένη αποδοτικότητα. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

¹¹⁶ H. Marcuse, *Έρως και Πολιτισμός*, Αθήνα: εκδ. Κάλβος, 1981, σ. 25.

¹¹⁷ Πρβλ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο*, σ. 327 και στο Maycroft, *Ο Herbert Marcuse και η πολιτική*, σ. 129.

¹¹⁸ Πρβλ. Marcuse, *Έρως και Πολιτισμός*, σ. 44.

¹¹⁹ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 327.

¹²⁰ Adrian Little, *Ορθολογικότητα και Ελευθερία: Ο Marcuse και η μετα-βιομηχανική Αριστερά* στο Marcuse, *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 81.

«η λογική του ατομικισμού έχει μετατραπεί σε αποδοτική συμμόρφωση με το προδιαγεγραμμένο συνεχές των μέσων και των σκοπών.»¹²¹

Καταλήγουμε λοιπόν στο ερώτημα: με ποια διαδικασία το πρόταγμα του Διαφωτισμού και η επιτομή του η τεχνική ορθολογικότητα μετατρέπεται σε ανορθολογική απόληξη της παράδοσης;

Ο Marcuse διέκρινε μια διαδικασία σύμφωνα με την οποία ο εκμηχανισμός και ο εξορθολογισμός περιόρισαν τα πεδία εκείνα όπου τα άτομα μπορούσαν να δρουν αυτόνομα. Μια διαδικασία που ορίζεται από τον τεχνολογικό μηχανισμό και η οποία δεν εξαλείφει την ατομικότητα, αλλά «περιορίζει δραματικά τη δυνατότητα επενέργειας πάνω στην ατομικότητα.»¹²² Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και βάσει αυτής της διαδικασίας εφόσον το ατομικό συμφέρον δεν δύναται να εξασφαλίσει τα ιδανικά της ελευθερίας και της αυτονομίας του ατόμου, τότε αυτό (το ατομικό συμφέρον) αποκτά έναν ανορθολογικό χαρακτήρα, καθώς «υποτάσσεται στο *modus operandi* της τεχνολογικής ορθολογικότητας με αποτέλεσμα η κυρίαρχη οικονομική διάταξη να παρουσιάζεται ως το προπύργιο της «αληθινής» ελευθερίας.»¹²³ Επιπλέον, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι το ατομικό επίτευγμα μετατρέπεται, με τη διαδικασία αυτή, σε τυποποιημένη αποδοτικότητα. Στην κατεύθυνση της καταπίεσης της ατομικότητας θα τονιστεί ότι συμβάλλει και η συνεχιζόμενη ύπαρξη διαφορών και διακρίσεων στους χώρους εργασίας η οποία αποβλέπει, όπως θα ισχυριστεί ο στοχαστής, σε μια τεχνητή διαίρεση της τάξης των εργατών με σκοπό να απολέσουν τη δυνατότητα δημοκρατικής ανασυγκρότησης των εργασιακών τους σχέσεων.¹²⁴ Η διαστρωμάτωση των εργατών αποτελεί για τον λόγο αυτό όρο του κυρίαρχου τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας καθώς και μια ευθεία αναφορά σε προκείμενες, που αφορούν στη θεωρία του Weber και από τις οποίες εκκινεί την κριτική του ο Marcuse.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε στο διαφορετικό περιεχόμενο της έννοιας της ιδιοτέλειας από την έννοια της αυτονομίας που εντοπίζει ο στοχαστής. Η πρώτη έννοια συνδέεται με την κριτική που ασκεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τον τρόπο με τον οποίο διεισδύει η τεχνολογική ορθολογικότητα στις κοινωνι-

¹²¹ H. Marcuse, *Technology, War and Fascism*, ed. By Kellner, London: Routledge, 1998, σ.46.

¹²² Little, *Ορθολογικότητα και Ελευθερία*, σ. 74 κ.ε.

¹²³ Πρβλ. Ό. π, σ. 78.

¹²⁴ Πρβλ. Ό. π, σ. 85.

κές δομές. Το σημείο που αφορά στην έννοια της αυτονομίας της τεχνολογικής ορθολογικότητας και του πώς η τελευταία δύναται να καθορίσει εκείνα τα πεδία όπου θα ήταν δυνατή η ανάπτυξη του κριτικού Λόγου, δεν αναπτύσσεται από τον Marcuse.¹²⁵ Αυτή η στάση, συνεπώς, αποτελεί ένα από τα σημεία αιτιολόγησης του απαισιόδοξου χαρακτήρα του έργου του, καθώς δεν διαφαίνεται η δυνατότητα χειραφέτησης εντός της τεχνοκρατικής σφαίρας της εργασίας ή ακόμη να προτείνεται ένα εναλλακτικό σχέδιο διεξόδου στο συγκεκριμένο πλαίσιο της καπιταλιστικής λειτουργίας.

Ο τρόπος λοιπόν τυποποίησης της αυτόνομης ατομικότητας, η οποία τελευταία θυσιάζεται στον βωμό της ανάγκης για αποδοτικότητα με τη μείωση του ανθρωπίνου δυναμικού,¹²⁶ καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογική ορθολογικότητα διαχέεται και κυριαρχεί σε πεδία πέραν της κλασικής εργασίας στην οικονομία συνδέονται με την έννοια της πλεονάζουσας απώθησης και την έννοια της αρχής της απόδοσης μέσω μιας διαδικασίας όπως αναφέραμε. Η διαδικασία αυτή θα τολμούσαμε να πούμε ότι είναι αυτή που ο Marcuse ονομάζει «κατασταλτική απομετουσίωση» σύμφωνα με την οποία οι λιμπιντικές ενέργειες εκτονώνονται με τρόπους που δε στρέφονται πραγματικά εναντίον της αρχής της απόδοσης ή του συστήματος κυριαρχίας ως όλου¹²⁷ επιτρέποντας τη μετατροπή του ορθολογικού στοιχείου σε ανορθολογικό. Αντιθέτως, «η τεχνική πρόοδος, η οποία εκτείνεται σ' ένα συνολικό σύστημα κυριαρχίας και συντονισμού, δημιουργεί μορφές ζωής (και εξουσίας) οι οποίες εμφανίζονται να συμφιλιώνουν τις αντίθετες προς το σύστημα δυνάμεις και νικούν ή αντικρούουν οποιαδήποτε διαμαρτυρία στο όνομα των ιστορικών προοπτικών της ελευθερίας ενάντια στην κυριαρχία.»¹²⁸ Σε αυτή την επιδίωξη, της ενσωμάτωσης των εσωτερικών αντιθέσεων και, συνεπώς, της αυξανόμενης κάμψης των αντιστάσεων, συμβάλλει η τεχνολογική πρόοδος καθώς ενισχύει, πολλαπλασιάζει το αίσθημα ικανοποίησης των ατομικών αναγκών συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην αποτελεσματική οργάνωση της κοινωνίας και αυξάνοντας το βιοτικό επίπεδο των ατόμων.¹²⁹ Η κατασταλτική απομετουσίωση θα μπορούσε να οδηγηθεί σε μια πραγματικά διαφορετική

¹²⁵ Πρβλ Little, *Ορθολογικότητα και Ελευθερία*, σ. 79.

¹²⁶ Ο.π, σ. 85.

¹²⁷ Πρβλ H. Marcuse, *Eros and Civilisation*, Boston, Beacon Press, 1956, σ. 150 και στο Maycroft, *O Herbert Marcuse και η πολιτική*, σ. 129.

¹²⁸ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας του Marcuse: Ξαναδιαβάζοντας*, σ. 57.

¹²⁹ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 52.

απομετουσίωση, η οποία θα συμπορεύεται αρμονικά με την απελευθέρωση των ορμών και την πρόοδο που επιτυγχάνει η κοινωνία. Η πραγματοποίηση αυτού του ποιοτικά ανώτερου τύπου απομετουσίωσης προϋποθέτει, σε πρώτο επίπεδο, «την απόσυρση ενός μεγάλου μέρους ορμικής ενέργειας, που αποκλίνει στην αλλοτριωμένη εργασία, και την απελευθέρωσή της στην εκπλήρωση των αυτόνομα –και όχι χειραγωγημένα– αναπτυσσόμενων αναγκών.»¹³⁰ Σε δεύτερο επίπεδο προϋποθέτει την κατ' ουσίαν αλλαγή των κοινωνικών θεσμών που πλαισιώνουν τον πολιτισμό. Με ποιον τρόπο, λοιπόν, καταστέλλεται η δυναμική της απελευθερωτικής απομετουσίωσης;

Η απάντηση προκύπτει από τη σύγκρουση που δημιουργείται μεταξύ των δύο προϋποθέσεων. Συγκεκριμένα, καθώς η πρώτη προϋπόθεση αφορά στον τύπο της απομετουσίωσης που αξιοποιεί τις «πιο πνευματικές» εκδηλώσεις της ανθρώπινης ενέργειας χωρίς να τις καταστέλλει, αλλά διανοίγει την προοπτική επίτευξης μιας ευτυχισμένης ικανοποίησης. Αυτή η προοπτική δύναται να έχει ως αποτέλεσμα τη θεμελιώδη αλλαγή στο περιεχόμενο και τον στόχο του πολιτισμού, στην αρχή της προόδου δηλαδή, η οποία αποτελεί τη δεύτερη προϋπόθεση μετασχηματισμού του χαρακτήρα της κατασταλτικής απομετουσίωσης. Όπως αντιλαμβανόμαστε η εξέλιξη αυτή εμφανίζεται ως απειλή και καταστροφή του υφιστάμενου πολιτισμού προκαλώντας την αντίδραση για καταστολή και εξάλειψη των δυνάμεων, που ωθούν σε αυτή την αλλαγή, με αποτέλεσμα οι δυνάμεις αυτές να παραλύουν.¹³¹ Σε αυτό το σημείο ο Marcuse θα τονίσει τη σημασία της έννοιας της αναγκαιότητας προκειμένου να αναδείξει την πλάνη που επιτυγχάνεται με πρόσχημα την ίδια και τη δημιουργία διαφόρων ειδών αναγκών, όπως για παράδειγμα δημιουργούνται μέσω της διαφήμισης, των συνθηκών εργασίας ή τις καταναλωτικές διασκεδάσεις. Η πλάνη που προκύπτει από τις ανάγκες αυτές είναι το ότι παρουσιάζονται ως ανάγκες που πρέπει να ικανοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο με την κατανάλωση των εμπορευμάτων που παρέχει το ίδιο το σύστημα κυριαρχίας. Συνεπώς, θα τονίσει ο Marcuse, το αίσθημα της αναγκαιότητας συμβάλλει στη διατήρηση και την εξάπλωση του μηχανισμού της κυριαρχίας της τεχνολογικής ορθολογικότητας,¹³² σύμφωνα με τον οποίο η τεχνολογία ωθείται στην

¹³⁰ Πρβλ. H. Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας. Πέντε διαλέξεις*, μτφ Κ. Ράντης, Τρίκαλα, Εκδόσεις Επέκεινα 2017, σ. 44, (υπό έκδοση).

¹³¹ Πρβλ. Ό. π, σ. 45.

¹³² Marcuse, *Technology, War*, σ. 47.

εξυπηρέτηση οικονομικών σκοπών και όχι για την ανάγκη επέκτασης του χώρου της ελευθερίας. Με τον τρόπο αυτό η τεχνική ορθολογικότητα διεισδύει σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής συμβάλλοντας στην κοινωνική συναίνεση και στην κοινωνική αποδοχή του κυρίαρχου status quo.

Συνεπώς υποδεικνύεται ακόμη μια αλλοτριωτική επενέργεια αυτής της διαδικασίας και αφορά στην αποξένωση του ατόμου και στη δημιουργία μιας λανθάνουσας ιδεολογικής συνείδησης η οποία εκδηλώνεται ως αληθινή, μια αληθινή κατάσταση ολοκληρωτισμού. Στοιχεία όπως οι μηχανισμοί παραγωγής και διανομής των προϊόντων, η ορθολογικοποίηση του καταμερισμού της εργασίας, ο καταναλωτισμός και ο κομφορμισμός συμβάλλουν στην ομοιομορφία της κοινωνικής συμπεριφοράς¹³³ ελαχιστοποιώντας τις δυνατότητες των ατόμων να ασκούν την αυτονομία τους στη δημόσια σφαίρα καθώς η τελευταία, κυριευμένη από την τεχνολογική ορθολογικότητα, εξωθείται στην εξατομίκευση και την αποσύνθεση. Η ατομικότητα, με τον τρόπο αυτό, από παράγοντας αυτοπραγμάτωσης του ατόμου, που θα έπρεπε να είναι, υποβαθμίζεται στο στοιχειώδες επίπεδο της επιδίωξης της αυτοσυντήρησης εναρμονιζόμενη με την έννοια του ορθολογικού στοιχείου το οποίο συνάδει με προκαθορισμένους σκοπούς και καταστάσεις αποδεκτούς από το διαμορφωμένο κοινωνικό πράττειν.¹³⁴

Επιπλέον η αδυνατότητα διαφυγής από τη συγκεκαλυμμένη πραγματικότητα που προσδιορίζει η τεχνολογική ορθολογικότητα προκύπτει ακριβώς επειδή τα άτομα δραστηριοποιούνται και διαμορφώνουν τις στοχεύσεις τους στο πλαίσιο, στο οποίο ο τεχνολογικός ορθολογισμός υποδεικνύει ως κοινώς αποδεκτές και συνεπώς "ορθές" πράξεις σε εκείνα.

Αναφέρει ο Marcuse: «αυτή η στάση-που μετατρέπει όλες τις πράξεις σε μια σειρά ημιαυθόρμητων αντιδράσεων σε προσχεδιασμένες μηχανικές νόρμες-είναι όχι μόνο απόλυτα λογική, αλλά και κατανοήσιμη. Κάθε διαμαρτυρία φαίνεται παράλογη, και το άτομο που θα επέμενε στη διεκδίκηση της ελευθερίας του θα φαινόταν εκκεντρι-

¹³³ Δ. Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης στον Marcuse ή περί της θεμελίωσης της κοινωνικής του φιλοσοφίας*, Αθήνα-Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη, 2000, σ. 43.

¹³⁴ Little, *Ορθολογικότητα*, σ. 77, στο Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 52 και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 328.

κό, αν όχι παράφρον. Δεν υπάρχει προσωπική διαφυγή από το μηχανισμό που έχει μηχανοποιήσει και τυποποιήσει τον κόσμο.»¹³⁵

Παρουσιάζεται ακόμη ένα παράδοξο που αφορά στη συγκάλυψη των αιτιών, τα οποία έχουν οδηγήσει στην αποξένωση του ατόμου. Εφόσον το άτομο έχει καταφέρει να ενσωματωθεί επιτυχώς στο καταναλωτικό περιβάλλον καταφέροντας να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, γεννάται το ερώτημα πώς το περιβάλλον αυτό εμφανίζει μια εντεινόμενη αύξηση του βαθμού αποξένωσης του ατόμου; Η απάντηση δίνεται στο πλαίσιο της διαρκούς αποξένωσης του ατόμου από τις δυνατότητές του για δημιουργικότητα και από την άσκηση της αυτονομίας και της ελευθερίας του. Αναφέρει ο στοχαστής: «Η πρόοδος είναι αναγκασμένη να αρνείται συνεχώς τον ίδιο της τον εαυτό προκειμένου να μπορεί να παραμένει πρόοδος. Η κλίση πρέπει συνεχώς να θυσιάζεται στον Λόγο, η ευτυχία συνεχώς στην υπερβατική ελευθερία, για να διατηρούνται οι άνθρωποι μέσω της υπόσχεσης της ευτυχίας [ο Badiou θα περιέγραφε την προαναφερθείσα συνθήκη με την έννοια της ικανοποίησης αντί της ευτυχίας]¹³⁶ στην αποξενωμένη εργασία, για να παραμένουν παραγωγικοί, για να απαγορεύουν στον εαυτό τους την πλήρη απόλαυση της παραγωγικότητας τους, και με τον τρόπο αυτό να διαιωνίζουν την ίδια την παραγωγικότητα.»¹³⁷ Το συμπέρασμα αυτό εδράζεται σε μια σειρά από διαπιστώσεις του στοχαστή που αφορούν στην αφαίρεση από το άτομο, μέσω της διαδικασίας αυτής, του ατομικού του χώρου δηλαδή μιας θεμελιώδους ανάγκης του ατόμου. Επιπλέον η αμεσότητα της ικανοποίησης των αναγκών αυτών χαρακτηρίζεται ως κακή, καθώς πρόκειται για επιβεβλημένες ανάγκες από τη «φασόν» πολιτισμική βιομηχανία, οι οποίες καθώς προέρχονται και λειτουργούν στο πλαίσιο μιας καταπιεστικής κοινωνίας, η οποία δεν έχει τη δυνατότητα να αντιληφθεί τον εγκλωβισμό της, προσφέρουν επί της ουσίας μια ευτυχία, αυτή της ικανοποίησης διά της κατανάλωσης. Καθιστούν με τον τρόπο αυτό το άτομο ανίκανο να αναγνωρίσει αυτή την πλάνη και, συνεπώς, το γεγονός ότι η ευτυχία που του προσφέρεται είναι μια περιορισμένη ευτυχία, η οποία αφορά στην ευτυχία της κατανάλωσης. Επιπρόσθετα η αμεσότητα αυτή, ενώ προσφέρει ένα αίσθημα ικανοποίησης λόγω κάλυψης των κα-

¹³⁵ Marcuse, *Technology, War*, σ. 49

¹³⁶ Ο Badiou προβαίνει σε ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ των εννοιών της ευτυχίας και της ικανοποίησης στο βιβλίο του *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*.

¹³⁷ H. Marcuse, *Die Idee des Fortschritts im Licht der Psychoanalyse*, στο *Psychoanalyse und Politik*, σ. 45 και στο Gunzelin Schmid Noerr, *Marcuse: Η ανθεκτικότητα*, σ. 108.

ταναλωτικών αναγκών, ακριβώς λόγω της αμεσότητας αυτής και του γεγονότος ότι στηρίζεται σε μια ευτυχία συνυφασμένη με την κατανάλωση, εμφανίζεται το παράδοξο να μην είναι τα άτομα σε θέση να απολαύσουν.¹³⁸

Η αδυναμία μετατροπής αυτής της ιδεολογικής συνείδησης, που διαμορφώνει το άτομο, σε αποκάλυψη και εκδήλωση της πραγματικής του συνείδησης, προκύπτει από τη διαπίστωση του στοχαστή ότι «το αποξενωμένο υποκείμενο καταβροχθίζεται από το αποξενωμένο σύνολο»,¹³⁹ δηλαδή βιώνοντας τις προσωπικές του εμπειρίες μέσα σε ένα αλλοτριωμένο περιβάλλον το οποίο λειτουργώντας υπό αυτή την έννοια αποδέχεται την αποξένωση ως κάτι το φυσικό ή τουλάχιστον ως ένα μη κυριαρχικό στοιχείο.¹⁴⁰

Η αποξένωση, η καταπιεστική συνθήκη λειτουργίας και η εφαρμογή της στην ατομικότητα, ο τρόπος τυποποίησης της αυτόνομης ατομικότητας και ο τρόπος με τον οποίο η τεχνολογική ορθολογικότητα αποικιοποιεί σε κοινωνικά πεδία πέραν της οικονομίας λειτουργώντας ως παράγοντας ιδεολογίας, ο οποίος συμβάλλει στην κοινωνική συναίνεση και στην κοινωνική αποδοχή του κυρίαρχου status quo, αποτελούν στοιχεία της επιχειρηματολογίας του στοχαστή προκειμένου να υπογραμμίσει την παρατήρηση ότι «η εκτόπιση των πραγματικών δυνατοτήτων στην αδύνατη για τον άνθρωπο χώρα της Ουτοπίας είναι καθαυτήν ένα ουσιαστικό στοιχείο της ιδεολογίας της αρχής της απόδοσης.»¹⁴¹ Η τελευταία σε συνδυασμό με όρους διαπαιδαγώγησης και πειθάρχησης έχουν σε μεγάλο βαθμό οδηγήσει στην απώλεια της ικανότητας του ατόμου να απολαύσει.¹⁴²

Στην κυριαρχική φαρέτρα της τεχνολογικής ορθολογικότητας ο Marcuse θα προσθέσει και την κουλτούρα την οποία θεωρεί ότι, λόγω του μαζικού της χαρακτήρα που σε αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει και η εμπορευματοποίηση της έννοιας, λειτουργεί ως μηχανισμός ενσωμάτωσης στη μονοδιάστατη πραγματικότητα της προηγμένης βιομηχανικής κοινωνίας ενισχύοντας στη βάση αυτή τις συμβατικές αξίες και τον κομφορμισμό. Συνεπώς η κουλτούρα, με αυτόν τον τρόπο, συμβάλλει στην κοινωνική συναίνεση και στην κοινωνική αποδοχή του status quo. Αναφέρεται χαρα-

¹³⁸ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 46 κ.ε.

¹³⁹ Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, 235 κ.ε.

¹⁴⁰ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 52.

¹⁴¹ Marcuse, *Eros and Civilisation*, σ.150.

¹⁴² Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 47.

κτηριστικά ότι «όλη η τέχνη περιορίζεται με αυτόν τον τρόπο σε ένα οικείο εμπόρευμα, μέρος της καθημερινής εμπειρίας, που στολίζει και ψυχαγωγεί, αλλά δεν προκαλεί.»¹⁴³

Με ποιόν τρόπο επιτυγχάνεται η χειραγώγηση του πλήθους με όχημα την κουλτούρα όπου καταπνίγεται κάθε κριτική ικανότητα;

Ο Marcuse θα υποστηρίξει ότι αυτό συντελείται με την «ενοποίηση των αντιθέτων»¹⁴⁴ μέσω της εργαλειακής χρήσης της γλώσσας και της αποδόμησης που αυτή υφίσταται σε αυτό το επίπεδο. Αναφέρει μια πληθώρα παραδειγμάτων, όπως για παράδειγμα «το επαναστατικό νέο απορρυπαντικό»,¹⁴⁵ σύμφωνα με τα οποία το κοινό βομβαρδίζεται από θετικές εικόνες ή φράσεις οι οποίες συνδέονται με το κυρίαρχο πολιτικό status. Αναπτύσσεται μέσα από αυτούς τους μηχανισμούς μια κουλτούρα μαζική στις δομές της οποίας το όποιο πεδίο αμφισβήτησης ή ελεύθερης αναζήτησης έχει απολεσθεί. Ο τρόπος που η γλώσσα επιδρά ως εργαλείο χειραφέτησης αναφέρεται αφενός στην εκμηδένιση της έννοιας της κριτικής σε μια μονοδιάστατη κοινωνία, αφετέρου ως εργαλείο παρεμπόδισης κάθε έννοιας ιστορικού απροόπτου, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει ενδεχομένως σε κάποια ιστορική αλλαγή.¹⁴⁶ Ο Marcuse, στο τελευταίο αυτό σημείο, εστιάζει σε εκείνη την κατάσταση που ο Alain Badiou στο βιβλίο του *Μεταφυσική της Πραγματικής Ευτυχίας* αναφέρει ως δύναμη του συμβάντος, σύμφωνα με το οποίο η γλώσσα παρεμποδίζεται να ευοδωθεί, «η δύναμη ενός συμβάντος εδράζεται στο γεγονός ότι εκθέτει κάτι από τον κόσμο που ήταν κρυμμένο, ή αόρατο, επειδή ήταν κεκαλυμμένο από τους νόμους αυτού του κόσμου. Ένα συμβάν είναι η αποκάλυψη ενός μέρους του κόσμου που δεν υπήρχε πριν παρά μόνον υπό τη μορφή ενός αρνητικού καταναγκασμού καθώς πρόκειται για την άρση ενός καταναγκασμού, υπάρχει αμέσως, για όλους όσοι υφίσταντο χωρίς να αναγνωρίζουν σαφώς αυτόν τον καταναγκασμό, η εμφάνιση καινοφανών δυνατοτήτων της σκέψης και της πράξης.»¹⁴⁷ Ο παραλληλισμός αυτός με το συγκεκριμένο έργο του Badiou θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί μια προκείμενη επίτευξης στο πλαίσιο του δέοντος: Η επίτευξη της πραγματικής ευτυχίας του ανθρώπου. Συνεπώς, ο Marcuse θα ισχυριστεί ότι, όταν ο Λόγος λειτουργεί μέσα σε ένα καθορισμένο

¹⁴³ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 53.

¹⁴⁴ Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, σ. 93.

¹⁴⁵ Πρβλ. Ό. π, σ. 93.

¹⁴⁶ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 53.

¹⁴⁷ A. Badiou, *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015, σ. 76 κ.ε.

πλαίσιο αναφοράς ακυρώνει εκείνους τους ιστορικούς παράγοντες που δύναται να λειτουργήσουν προς μια διαφορετική διαμόρφωση του παρόντος.¹⁴⁸

Όλη η προηγούμενη αναφορά, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο στοχαστής δεν επικεντρώνεται μόνο στις σχέσεις παραγωγής, αλλά ότι επιπρόσθετα διακρίνει στις πολιτισμικές σχέσεις κατανάλωσης τη συμβολή τους στην ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στον καπιταλισμό.¹⁴⁹ Συνεπώς, μέσα από την ανάλυση του ύστερου καπιταλισμού που επιχειρεί ο Marcuse, αντιλαμβάνεται, αφενός, την τροχοπέδη που θέτει η προηγμένη βιομηχανική κοινωνία στην πραγματοποίηση ενός ποιοτικού μετασχηματισμού, αφετέρου, όμως αφουγκράζεται και την επαναστατική δυναμική που αναπτύσσεται στις δομές της κοινωνίας για την άρση αυτής της τροχοπέδης. Αναγνωρίζει ότι η οικοδόμηση μιας κοινωνίας με «ανθρώπινο πρόσωπο προϋποθέτει έναν άλλο τύπο ανθρώπου, ο οποίος κατέχει τόσο μια άλλη ευαισθησία όσο και μια άλλη συνείδηση».¹⁵⁰ Έτσι, ο μετασχηματισμός αυτός, που θα πληροί το κριτήριο απασφάλισης των καταπιεσμένων ορμών, δηλαδή της απελευθέρωσης των αισθήσεων από τον καταναγκασμό, και θα υπακούει στο μανιφέστο της σοσιαλιστικής αλλαγής, μπορεί να καταστεί δυνατός όταν διεισδύσει στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, στις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις.¹⁵¹ Συνεπώς, ο Marcuse δεν σταματά την κριτική και τη θεωρία του υποδεικνύοντας τα στοιχεία εκείνα που προσδιορίζουν την απατηλή αρμονία των κοινωνικών αντιθέσεων, εκφράζοντας ταυτόχρονα τη δυσπιστία του στις βασικές αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά προχωρά μέσω αυτής της αμφισβήτησης στην ανάπτυξη μιας ουτοπικής, κανονιστικής ιδέας κοινωνίας με ανθρώπινο πρόσημο επιδεικνύοντας το ενδιαφέρον στη διαμόρφωση μιας νέας ηθικής.¹⁵² Θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Marcuse εκκινεί από τις θέσεις του Weber για να προσδιορίσει το είναι, και να διαγνώσει την αυτοκαταστροφικότητα του διαφωτισμού στη σύγχρονη πραγματικότητα, προκειμένου να αναπτύξει το διαλεκτικό του σκέπτεσθαι με σκοπό την αλλαγή της πραγματικότητας και τη διαμόρφωση του δέοντος ως έλλογης πραγματικότητας η οποία δεν επιβάλλεται εκ των άνω, όπως στη

¹⁴⁸ Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, σ. 99 κ.ε.

¹⁴⁹ Lekhi, *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας*, σ. 51.

¹⁵⁰ Κ. Ράντης, *Επίμετρο. Ουτοπική κριτική και προσδιορισμένη άρνηση στο έργο του Marcuse*, στο Η. Marcuse, *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια*, επιμ-μτφ-επιμ. Κ. Ράντης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 76.

¹⁵¹ Πρβλ., Ό.π., σ. 76 κ.ε.

¹⁵² Ό. π., σ. 79 κ.ε.

Γερμανία του Weber, αλλά ενυπάρχει ως δυνατότητα μέσα στην ψυχή του ανθρώπου.

Ένα ακόμη σημείο που ο στοχαστής θεωρεί ότι συμβάλλει στην όξυνση της ανικανότητας για κριτική σκέψη είναι και η γραφειοκρατία. Ο Marcuse προσεγγίζει την έννοια της γραφειοκρατίας ως φορέα υποταγής όλων όσων έρχονται σε επαφή μαζί της καθώς τους μεταγγίζει το ορθολογικό πνεύμα του τεχνολογικού καπιταλισμού που τη διαποτίζει και τη συγκροτεί. Ο Marcuse θα αναφερθεί σε αυτή τη διαδικασία με το παράδειγμα των συνδικάτων τα οποία, αν και διατηρούν θέσεις επιρροής μέσα στον τεχνοκρατικό καπιταλισμό, εντούτοις, ο οποίος προστατευτικός ως προς την εκμετάλλευση ρόλος τους εξουδετερώθηκε και μεταμορφώθηκε σε έναν ολοένα και πιο λειτουργικό ρόλο στο πλαίσιο του μηχανισμού του συστήματος διασφαλίζοντας τελικά τη λειτουργία της γραφειοκρατικής οργάνωσης.¹⁵³ Ο ίδιος παραμορφωτικός χαρακτήρας απασφάλισης της κριτικής σκέψης διακρίνεται και σε σημαντικά στρώματα της αντιπολίτευσης, τα οποία αν και έχουν ενσωματωθεί στον ίδιο μηχανισμό, διατηρούν τον τίτλο του αντιπολιτευόμενου.¹⁵⁴

Ο Marcuse δεν θα αρκεστεί μόνο στην άσκηση κριτικής της μονοδιάστατης πραγματικότητας που η προηγμένη βιομηχανική κοινωνία εμφανίζει. Το όραμά του για πολιτική λύση στο κοινωνικό αδιέξοδο και συνεπώς της επίτευξης του στόχου της απελευθέρωσης του ατόμου και της κοινωνίας από το κοινωνικό αδιέξοδο, στο οποίο έχει περιέλθει, θα προωθηθεί μέσω της αγωνιώδους Μεγάλης Άρνησης και θα αποτελέσει το στοιχείο εκείνο, το οποίο, θα τον διαφοροποιήσει από τα υπόλοιπα μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης.

Η Μεγάλη Άρνηση αφορά στην επαναξιολόγηση της υφιστάμενης κοινωνίας. Η θεμελίωση της αξίας της έννοιας της άρνησης δεν έγκειται στη σκέψη για άρνηση, αλλά, στην πράξη της άρνησης είτε από εκείνους στο εξωτερικό του κοινωνικού που ανεξάρτητοι, δεν έχουν ενσωματωθεί στο σύστημα του εσωτερικού είτε σε αυτούς που μπορούν και αντιστέκονται. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύει τη σημασία της άρνησης στην αρνητική διαλεκτική και τη διαχωρίζει με σαφήνεια από την αρνητικότητα.¹⁵⁵ Η αγωνία της άρνησης αφορά στη σκέψη της αγωνίας της άρνησης ως θεμελιώδους

¹⁵³ Little, *Ορθολογικότητα*, σ. 83.

¹⁵⁴ Marcuse, *Technology, War*, σ. 52.

¹⁵⁵ Ράντης, *Επίμετρο. Ουτοπική*, σ. 82.

στοιχείου ενυπάρχοντος στην πράξη, για το λόγο ότι με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η αυτονομία της τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του κοινωνικού. Αποτελεί συνεπώς την αγωνία του να μεταφράσει την Κριτική Θεωρία του σε όρους ιστορικής και πολιτικής πρακτικής¹⁵⁶ υποδεικνύοντάς μας ταυτόχρονα την πίστη του στη δυνατότητα της απελευθέρωσης παρά τον απαισιόδοξο χαρακτήρα της προσέγγισής του.

Στο πλαίσιο της Μεγάλης Άρνησης, και συνεπώς του απελευθερωτικού προτάγματος της κοινωνίας, ο Marcuse, θα εντάξει στην απελευθερωτική-επαναστατική φαρέτρα της προσέγγισής του την τέχνη και την αισθητική με κατεύθυνση την αναζήτηση ενός ποιοτικού μετασχηματισμού.¹⁵⁷ Αναφέρει: «Κάθε εμπραγμάτωση είναι μια λήθη. Η τέχνη αγωνίζεται εναντίον της εμπραγμάτωσης, καθώς βοηθά τον απολιθωμένο κόσμο να μιλήσει-να τραγουδήσει, ίσως και να χορέψει.»¹⁵⁸

Η επίτευξη του στόχου της απελευθέρωσης, σε επίπεδο ατόμου και κοινωνίας, θα πραγματοποιηθεί με τον επαναπροσδιορισμό της ορθολογικότητας, δηλαδή μέσα από το μετασχηματισμό της επιστήμης και της τεχνολογίας, της τεχνικής, σε τέχνη. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αυτόν τον αναπροσανατολισμό της τεχνολογικής ορθολογικότητας θα πρέπει να προστεθεί η αντίληψη του στοχαστή για τη δυνατότητα της ορθολογικότητας να λειτουργήσει χειραφετικά, σημειώνει: «σε αντίθεση με την απεχθή έννοια της προοδευτικής παραγωγικότητας, για την οποία η φύση υπάρχει για χάρη της εκμετάλλευσης, ο Benjamin υποστηρίζει την άποψη του Fourier για μια κοινωνική εργασία «η οποία, αντί να εκμεταλλεύεται τη φύση, είναι ικανή να την απελευθερώσει από τις δημιουργικές πλευρές που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση στα σπλάχνα της ως ενδεχόμενες δυνατότητες». Στην απελευθερωμένη ανθρωπότητα, που είναι λυτρωμένη από την καταπιεστική βία, αντιστοιχεί μια απελευθερωμένη λυτρωμένη φύση.»¹⁵⁹ Υπό το πρίσμα αυτό η μηχανοποίηση όλων των κοινωνικών αναγκών καθώς και των καταπιεστικών εργασιών δημιουργούν συνθήκες μαζί με την κάλυψη των βιοτικών και άλλων αναγκών περισσότερο ελεύθερου χρόνου στη διάθεση

¹⁵⁶ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 17 κ.ε.

¹⁵⁷ Πρβλ. Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 329.

¹⁵⁸ Ράντης, *Επίμετρο. Ουτοπική*, σ. 77.

¹⁵⁹ H. Marcuse, «Επίλογος», στο Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt*, Suhrkamp. Frankfurt a. M. 1965, σ. 104 και στο Michael Löwy, *Marcuse και Benjamin: Η ρομαντική διάσταση*, στο Marcuse. *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 268.

του ατόμου.¹⁶⁰ Παρά όμως την εγγενή απελευθερωτική δύναμη της ορθολογικότητας, τη βασική προκείμενη για την επιτυχία του αναπροσανατολισμού της επιστήμης και της τεχνολογίας, ο Marcuse την εντοπίζει στη φαντασία. Θεωρεί ότι η φαντασία δεν υπόκειται στον έλεγχο του ορθού Λόγου αλλά αποτελεί μια φαντασία απελευθερωτική και αυτόνομη, άρα: μια φαντασία της τέχνης. Η τέχνη αποκτά κατά αυτό τον τρόπο μια νέα διάσταση καθώς πλέον νοείται ως ενεργή παρουσία με στόχο την πραγμάτωση της κοινωνίας της απελευθέρωσης, χωρίς να έχει τον περιοριστικό ρόλο της ψυχικής και πνευματικής ελευθερίας στην καταπιεστική πραγματικότητα, αλλά να αφορά την ίδια την πραγματικότητα με αποτέλεσμα η απελευθερωτική μορφή της πραγματικότητας να είναι έργο τέχνης.¹⁶¹ Δηλαδή η ίδια η ζωή θα είναι ένα έργο τέχνης και θα αποτελεί έναν πρακτικό πολιτικό συντελεστή.¹⁶² Με τον τρόπο αυτό η τέχνη ανακαλεί το πρωταρχικό της περιεχόμενο και προκαλεί την επανασύλληψή της μέσω μιας νέας αισθητικότητας με τρόπο που να εξασφαλίζεται η «προσπόριση ικανοποίησης των αισθήσεων, των απελευθερωμένων ορμών, των πραγματικών αναγκών ως αισθητικών και αυτήν την επαναθεμελίωσή της εκφράζει η διατήρηση-κατάργηση της ως μεταμόρφωσή της σε τεχνική.»¹⁶³ Και με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνεται ο συγκρουσιακός χαρακτηρισμός της σχέσης τέχνης-πραγματικότητας.

Η διαρκής αναφορά στον αρνητικό και υπερβατικό χαρακτήρα της τέχνης, σχετικά με την κατεστημένη πραγματικότητα, οδηγεί στο να την αποσυνδέει γενικότερα από την πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτό εκφράζεται η ρομαντική στάση του στοχαστή, η οποία συνδέεται με αυτή του μοντερνισμού. Σύμφωνα με την τελευταία ο χώρος της τέχνης αποσυνδέεται από την πραγματικότητα προκειμένου να διατηρήσει την αγνότητά του.¹⁶⁴ Ακόμη αυτή η αρνητική τέχνη με τον διαρκή φαντασιακό επαναστατικό χαρακτήρα, τον οποίο διασφαλίζει η αισθητική μορφή ως μορφή της κοινωνίας, συνεπάγεται ότι η μορφή της κοινωνίας θα είναι μια διαρκής φαντασιακή ανατροπή, δηλαδή αυτό σημαίνει την άρνηση αντιμετώπισης της κοινωνίας αυτής ως είναι και την κατάφαση σε αυτήν ως κοινωνία της αυτόνομης φαντασίας. Με αυτόν τον

¹⁶⁰ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 30.

¹⁶¹ Πρβλ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 27 κ.ε.

¹⁶² Πρβλ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 331.

¹⁶³ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 28.

¹⁶⁴ Γ. Μανιάτης, *Η πολιτική διάσταση της αισθητικής στον Η. Marcuse*, στο Marcuse, *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 240 κ.ε.

τρόπο, ο Marcuse, επιχειρεί τον επαναπροσδιορισμό της πραγματικότητας με τη διαδικασία της ενεργούς ανατροφοδότησης των εγγενών δυνατοτήτων του ατόμου που του προσφέρει η φαντασία και αναδεικνύονται μέσω της τέχνης και, συνεπώς, φαίνεται να επιτυγχάνει τη σύνδεση του Είναι και του Δέοντος, δηλαδή των απραγματοποιήτων δυνατοτήτων της κοινωνίας. Αυτή η προσέγγιση επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά το τελικό του συμπέρασμα: «μία λύση θα ήταν δυνατή μόνο στο πολιτικό επίπεδο, ενάντια στην κοινωνία ως σύστημα αναγκών.»¹⁶⁵ Ο Marcuse υποστηρίζει ότι μόνον με αυτή τη διαδικασία μπορεί να αποδομηθεί ο εργαλειακός Λόγος και να οδηγηθεί στην αυτοακύρωσή της η επιστημονικοτεχνολογική πραγματικότητα, ώστε η τελευταία να μετασχηματιστεί σε μια τέχνη του ευ ζην λειτουργώντας στη βάση της απελευθέρωσης από τις ανάγκες και από τον ανορθολογισμό της κυριαρχίας¹⁶⁶ και την πραγματιστική συνεισφορά της διαδικασίας της κατασταλτικής απομετουσίωσης.

Η μία λύση που προτείνεται αφορά λοιπόν στο πολιτικό επίπεδο ενάντια στην κοινωνία ως σύστημα αναγκών με την επίτευξη αρμονίας μεταξύ ατόμου και κοινωνίας βασιζόμενη στην περιστολή των καταπιεστικών ορμών μέσω της διαδικασίας που αναφέραμε. Ο Marcuse θα αναζητήσει άλλον έναν ανατρεπτικό παράγοντα της καθεστηκυίας κοινωνίας, το νέο επαναστατικό συλλογικό υποκείμενο. Ο Marcuse, στο πλαίσιο αυτής της διερεύνησης, θα εντοπίσει το επαναστατικό υποκείμενο, το οποίο θα υλοποιήσει τη Μεγάλη Άρνηση στις περιθωριακές ομάδες όπως για παράδειγμα στις κοινωνικές δυνάμεις των γκέτο ή στο σπουδαστικό κίνημα. Σε αντίθεση με την εργατική τάξη, την οποία θεωρεί ότι έχει υποταχθεί στο κυρίαρχο σύστημα αξιών με αποτέλεσμα να έρθει σε ευθεία ρήξη με την επίσημη εκδοχή του μαρξισμού, οι περιθωριακές αυτές ομάδες θεωρεί ότι μπορούν να έχουν καταλυτικό ρόλο στον ριζοσπαστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας ακριβώς γιατί ζουν έξω από τη λογική και την ηθική του κυρίαρχου συστήματος.¹⁶⁷ Ο Marcuse ήρθε σε ρήξη με τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» όχι απλώς επειδή καταδίκασε το απελευθερωτικό πρόταγμα της εργατικής τάξης, αλλά γιατί εξέφρασε την άποψη ότι η σοβιετική ορθολογικότητα ασπάζεται από κοινού με τη δυτική «την κυριαρχία των τεχνικών στοιχείων επάνω στα ουμανιστικά και

¹⁶⁵ H. Marcuse, *Επιθετικότητα στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία*, Δευκαλίων 6, 1971, σ. 80, και στο Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 125.

¹⁶⁶ Λαμπρέλλης, *Η αγωνία της άρνησης*, σ. 30 και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 331.

¹⁶⁷ Πρβλ. Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο*, σ. 331 κ.ε. και στο Ράντης, *Επίμετρο. Ουτοπική*, σ. 78 κ.ε.

προωθεί μια εργαλειοποίηση των ηθικών και νορμών, που έχει ως στόχο την ολοκληρωτική εργαλειοποίηση». ¹⁶⁸ Ο Marcuse θα αναφέρει χαρακτηριστικά στην αρχή του έργου του *Εκβιομηχάνιση και καπιταλισμός* στο έργο του Max Weber: «Τι θα έλεγε ο Weber, αν ζούσε βλέποντας ότι δεν είναι η Δύση αλλά η Ανατολή, η οποία στο όνομα του σοσιαλισμού, έχει αναπτύξει τη σύγχρονη δυτική ορθολογικότητα στην πιο ακραία μορφή της.» ¹⁶⁹ Εξάλλου θα θεωρήσει σωστή την προσέγγιση του Weber ότι ο κίνδυνος ανατροπής της ιμπεριαλιστικής-καπιταλιστικής πολιτικής δεν προέρχεται από τις λαϊκές μάζες, αλλά από τις ανερχόμενες άρχουσες τάξεις. ¹⁷⁰

2.2. Διαλεκτική των Weber και Marcuse απέναντι στα ζητήματα της κυριαρχίας και της ορθολογικότητας

Η μονοδιάστατη κριτική του Marcuse απέναντι στον Weber αποκαλύπτεται κυρίως στο έργο του *Εκβιομηχάνιση και καπιταλισμός* στο έργο του Max Weber. Ποια είναι όμως εκείνα τα σημεία στο συγκεκριμένο έργο, βάσει των οποίων, χαρακτηρίζεται η προσέγγιση του Marcuse ως μονοδιάστατη, συγκριτικά με τις βασικές θέσεις του Weber, για τις έννοιες της ορθολογικότητας και της κυριαρχίας;

Πριν επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε αυτόν τον διάλογο σκόπιμο θα ήταν να τονίσουμε ότι, η κριτική του Marcuse στην *vis a vis* αντιπαράθεση με την κοινωνική θεωρία του Weber, εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης, η οποία αρνείται να προχωρήσει σε ένα είδος ανάλυσης των κοινωνικών δομών καθώς θεωρεί ότι μια τέτοια ενέργεια θα συνιστούσε παραχώρηση στον εργαλειικό Λόγο. ¹⁷¹ Διατηρώντας, λοιπόν, την κριτική του ανάλυση σε καθαρά γενικό θεωρητικό επίπεδο, και ασκώντας την ταυτόχρονα σε ένα εντελώς διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο από εκείνο των βιωμάτων και της συγγραφής του Weber, διευρύνονται για εμάς, τα όρια σχολιασμού της κριτικής του.

¹⁶⁸ Ράντης, *Επίμετρο*, σ. 78.

¹⁶⁹ Δική μου μετάφραση, πρβλ. H. Marcuse, *Industrialization and Capitalism*, στο Otto Stammer, *Max Weber and Sociology Today*, New York, Harper Torchbooks, 1971, σ. 151.

¹⁷⁰ Marcuse, *Industrialization*, σ. 157.

¹⁷¹ Ian Craib, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, επιμ. Π. Λέκκας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 459.

Ο Weber στον ορισμό του για την επιστήμη της κοινωνιολογίας αναφέρει: «Κοινωνιολογία είναι η επιστήμη που αποβλέπει στην επεξηγηματική κατανόηση της κοινωνικής δράσης, προκειμένου να φτάσει σε μια αιτιακή ερμηνεία της πορείας και των συνεπειών της.»¹⁷² Με τον ορισμό αυτό υπογραμμίζεται η προσπάθεια επεξηγηματικής κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας με τρόπο όχι απλώς εμπειρικό, μέσω των αισθήσεων, αλλά και με τη συμβολή της νοητικής και συναισθηματικής δραστηριότητας.¹⁷³ Όχι απλώς, δηλαδή, με τη δράση μιας αυστηρής τυπικής ορθολογικότητας, η οποία, με τη βοήθεια του γραφειοκρατικού μηχανισμού διεισδύει στις κοινωνικές δομές, προσθέτοντας με τον τρόπο αυτό, στην τυπική δομή της ορθολογικότητας το πολιτικό περιεχόμενο της κυριαρχίας, σύμφωνα με την προσέγγιση του Marcuse, την οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια.

Οι ιδεότυποι, με τις αφαιρετικές νοηματικές συλλήψεις, που χρησιμοποιεί ο Weber ως βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της κοινωνιολογικής του ανάλυσης, αποτελούν αφηρημένα σχήματα, τα οποία αφήνουν πολλά σκοτεινά σημεία, με αποτέλεσμα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, να οδηγούν πολλές φορές σε αντιφατικές ερμηνείες. Ο ίδιος παραδέχεται αυτή τη δυσκολία αναφέροντας ότι «οι ιδεότυποι αποτελούν νοητικές κατασκευασμένες πραγματικότητες οι οποίες μπορούν να αποτελούν μια ποικιλία από διάφορους πιθανούς συνδυασμούς χωρίς τελειωμό».¹⁷⁴ Παρότι ο Weber εκφράζει τον προβληματισμό του σχετικά με τον ορισμό και την εφαρμογή ενός ιδεότυπου, εξαιτίας της δυσκολίας να οριστεί στο πλαίσιο μιας προκαθορισμένης διαδικασίας, η οποία αποτελεί μια υποκειμενική σύλληψη του κοινωνιολόγου, δεν αποσυντονίζει τον στοχαστή από την προσπάθεια να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα ως καθολικότερης της κοινωνικοοικονομικής διαδικασίας. Τουναντίον, θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η πολυπλοκότητα ορισμού των ιδεότυπων συντείνει στο αίσθημα πρόσληψης της κοινωνικής θεωρίας ως πολιτισμικής καθολικότητας, προκρίνοντας τη σημασία του ρόλου του «κοινωνικού». Στο σημείο αυτό η αντιπαράθεση με τη νέα διαμορφωμένη κοινωνική καθολικότητα της κριτικής προσέγγισης του Marcuse, μας βοηθά να αντιληφθούμε τη διάσταση, μεταξύ των δύο στοχαστών, στην πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας. Για τον Marcuse η νέα δια-

¹⁷² M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, Τόμος Ι, σ. 4.

¹⁷³ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 140.

¹⁷⁴ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 193.

μορφωμένη καθολικότητα, εξαιτίας του ορθολογισμού, ο οποίος διαχέεται στην κοινωνία με τη μεσολάβηση των τεχνικών μηχανισμών, καθελώνει την κοινωνία σε μια φενάκη ορθολογικότητας, ελευθερίας και ευτυχίας. Δεν απουσιάζει δηλαδή ο σκοπός, με τον οποίο έχουν επιφορτιστεί οι ιδεότυποι στον Weber, ο οποίος είναι να επισημάνουν «τον ιδιόρρυθμο και μοναδικό χαρακτήρα των πολιτιστικών φαινομένων»,¹⁷⁵ αλλά ο Marcuse επισημαίνει ότι αυτές οι αρχές της λογικής, που επικαλείται ο Weber, δεν θα μπορούσαν να εγγυηθούν τα «σωστά» αποτελέσματα για την κοινωνία. Όμως θα πρέπει να επισημάνουμε τη συγκεκριμένη κατάλληλη, ιστορική συγκυρία για τον Weber, να τολμήσει να παρουσιάσει την αποτελεσματική και ορθή πλευρά της ορθολογικότητας, ως προσπάθειας αποτελεσματικής οργάνωσης της κοινωνίας, η οποία, με τον τρόπο αυτό, στην εκδήλωση της τάσης της για γραφειοκρατική επέκταση, υποδηλώνει την τάση αυτή ως εγγενές χαρακτηριστικό του σύγχρονου τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας που ο εξορθολογισμός της ανθρώπινης δράσης υποδεικνύει. Στον αντίποδα ο Marcuse ασκεί την κριτική του σε ένα διαφορετικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, μιας ήδη οργανωμένης κοινωνίας όπου οι αρχές της ορθολογικότητας και της καπιταλιστικής οικονομίας έχουν ασκήσει ήδη τις επιρροές τους.

Στην τελευταία παραδοχή ο Marcuse θα ασκήσει την κριτική του αφενός στη δυνατότητα πρόσληψης της πραγματικότητας, αναφέροντας ότι μέσω των αφαιρετικών εννοιών, η τυπική θεωρία, επιτυγχάνει τον στόχο μιας θετικιστικής, ψευτοεμπειρικής κοινωνιολογίας, εχθρικής προς τη θεωρία την ίδια, η οποία, υπό αυτές τις συνθήκες, στοχεύει μάταια να ορίσει ποια είναι η πραγματικότητα.¹⁷⁶ Με ποιον τρόπο προκύπτει αυτός ο περιορισμός στην πρόσληψη της κοινωνιολογικής πραγματικότητας του Weber; Ο Marcuse θα ισχυριστεί ότι ο περιορισμός αυτός προκύπτει από τον ιστορικό χαρακτήρα με τον οποίο επιφορτίζονται τα στοιχεία εκείνα, τα οποία αρχικά έχουν τροφοδοτήσει εξωγενώς την έννοια της ορθολογικότητας.¹⁷⁷ Αφετέρου, η τελευταία κριτική προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην κριτική ανάλυση του Marcuse, καθώς συνδέεται αυτή η αδυναμία ορισμού της πραγματικότητας και επικεντρώνεται μονομερώς στο πεδίο του τεχνικού μηχανισμού και της επιστήμης. Θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εκκίνηση της κριτικής του Marcuse, από το σημείο

¹⁷⁵ M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences*, σ. 101.

¹⁷⁶ Πρβλ. Otto Stammer, *Max Weber and Sociology Today*, New York, Harper Torchbooks, 1971, σ. 152.

¹⁷⁷ Πρβλ. ό.π, σ. 155.

της επιστήμης, αποτελεί το πεδίο εκείνο, της πιο «λογικο»εμφανούς και πρόσφορης εδάφους κριτικής για την απόρριψη της θέσης του Weber υπέρ της λογικής ετερογένειας γεγονότων και αξιών.¹⁷⁸ Εναντιώθηκε δηλαδή στην ικανότητα της επιστήμης να διατηρήσει την ουδετερότητά της στην κατά μέτωπο αναμέτρησή της με το αξιακό περιεχόμενο του όρου 'πρέπει', ως εγγενούς στοιχείου της επιστήμης. Η επιστημονική ουδετερότητα στην καθαρή της μορφή, δηλαδή απαλλαγμένη από φιλοσοφικο-κοινωνικές προκείμενες, αποτιμάται από τον στοχαστή ότι τελικώς αποκαλύπτεται ως αξιακού περιεχομένου προκείμενη και όχι ελεύθερη αξιών, η οποία επιδέχεται κριτικής.¹⁷⁹ Γιατί όμως αυτή η θέση είναι προβληματική για τον Marcuse;

Η διάσταση των απόψεων μεταξύ των δύο στοχαστών έχει ως αφετηρία το διαφορετικό σημείο εκκίνησης προσδιορισμού των κριτηρίων της ορθολογικότητας. Για τον Weber, δεν αξιολογούνται τα ίδια τα μέσα ως λογικά ή μη λογικά, αλλά τα κριτήρια της ορθολογικότητας εντοπίζονται στην αξιολόγηση μέσων και σκοπών, όπως επίσης και στην εσωτερική συνοχή και συνάφεια μιας δεδομένης δέσμης σκοπών.¹⁸⁰ Δηλαδή για τον Weber η ορθολογικότητα είναι ο επιφορτισμένος ιστορικός όρος που αφορά στην έννοια της πιο αποτελεσματικής οργάνωσης της κοινωνίας, στην οποία εφαρμόζονται τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την πραγμάτωση αξιών. Ο Marcuse όπως και ο Weber θα συσχετίσουν την ορθολογικότητα της τεχνικής με την ορθολογικότητα της κυριαρχίας μέσω της έννοιας της γραφειοκρατίας. Ο πρώτος θα διακρίνει τη γραφειοκρατία ως το χαρακτηριστικό εκείνο της θεωρίας της ορθολογικότητας του Weber, σύμφωνα με το οποίο, επιτυγχάνεται η μετάβαση από τη θεωρητική στην πρακτική ορθολογικότητα, δηλαδή στην ιστορική της μορφή όπως αυτή έχει επηρεαστεί και διαμορφωθεί από την επίδραση των αφαιρετικών σχημάτων (ιδεότυπων) που χρησιμοποιεί στη θεωρία της ορθολογικότητας.¹⁸¹ Παρά το κοινό αυτό σημείο προσέγγισης, η απόκλιση της προσέγγισης των δύο στοχαστών εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς δίσταται ο τρόπος θέασης της δράσης και λειτουργίας της έννοιας της γραφειοκρατίας. Συγκεκριμένα, στον Weber η έννοια της γραφειοκρατίας συνδέεται με την απαλλοτρίωση του εργάτη και την επέκταση της γραφειοκρατίας, ως εγγενούς

¹⁷⁸ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 327.

¹⁷⁹ Marcuse, *Industrialization*, σ. 152.

¹⁸⁰ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 325.

¹⁸¹ Marcuse, *Industrialization*, σ. 153.

χαρακτηριστικού της σύγχρονης εποχής, το οποίο υποδεικνύει την εξάπλωση της ορθολογικής ανθρώπινης δράσης, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στη συστηματική και ιεραρχημένη κατανομή της εργασίας με τρόπο δηλαδή, που δεν υποδηλώνει άμεση σύνδεση με την καπιταλιστική ταξική δομή. Συνεπώς, αν και αναγνωρίζει ο Weber τη σημαντική σημασία των ταξικών σχέσεων στη γένεση του σύγχρονου καπιταλισμού, υπογραμμίζει ωστόσο τον ελλειμματικό χαρακτήρα αυτού του παράγοντα ως προσδιοριστικού αναφορικά με την υπεροχή του καπιταλισμού σε σύγκριση με προηγούμενες μορφές οργάνωσης.¹⁸²

Ο Marcuse εξισώνει την έννοια της γραφειοκρατίας, ενός εκ των βασικών χαρακτηριστικών της θεωρίας της ορθολογικότητας του Weber, από την οποία κανείς δεν μπορεί να διαφύγει όπως ισχυρίζεται, με την καπιταλιστική ορθολογικότητα. Τι επιτυγχάνει ο Marcuse με αυτή του την προσέγγιση και τι προσπαθεί να υποδείξει μέσω αυτής;

Η εξίσωση της έννοιας της ορθολογικότητας του Weber με την έννοια της καπιταλιστικής ορθολογικότητας χρησιμοποιείται από τον Marcuse για να υποδείξει ότι αξίες που βασίζονται σε μια ορθολογική για τον Weber κοινωνία, στηρίζονται κατ' ουσίαν σε μη λογικές προκείμενες, ως προς τους σκοπούς που επιδιώκονται. Όχημα σε αυτή την πορεία αποκάλυψης του συγκεκριμένου πολιτικού νοήματος και της κυριαρχίας, σε σχέση με την ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη κατά τον Weber, είναι η πιο τυποποιημένη ενσάρκωση της λογικής, οι επιστήμες, οι οποίες θεωρούνται και ως «ο πιο αποτελεσματικός παράγοντας καταστροφής της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας.»¹⁸³ Ο Marcuse αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι «στα τεχνικά πλέον προηγμένα κέντρα του τωρινού κόσμου η κοινωνία είναι όσο ποτέ προηγουμένως σφυρηλατημένη σε μια ενότητα.»¹⁸⁴ Υπό την έννοια αυτή, η ενότητα αφορά μια καθολικότητα η οποία έχει επιβληθεί κυριαρχικά εναντίον της ελευθερίας και της ευτυχίας των ανθρώπων, οι οποίοι φαίνεται να έχουν απολέσει τη δυνατότητα να αντιληφθούν την κυριαρχία που τους επιβάλλεται και να απαλλαχθούν από αυτήν.

¹⁸² Πρβλ. Τερλεξής, Max Weber, σ. 324 κ.ε.

¹⁸³ Jean-Marie Vincent, *Η σχολή της Φραγκφούρτης και η Κριτικής Θεωρία*, μτφ Κ. Παπαγιώργη, Αθήνα: Επίκουρος 1977, σ. 122.

¹⁸⁴ Πρβλ. Marcuse, *Πέραν της αρχής της πραγματικότητας*, σ. 43.

Επιπρόσθετα, η διάσταση μεταξύ των θέσεων των δύο στοχαστών διαφαίνεται από την αδυναμία της τεχνικής να είναι ουδέτερη, παρά τον τυπολογικό χαρακτήρα που της αποδίδει ο Weber διαμέσου της έννοιας της ορθολογικότητας. Για τον Marcuse η ορθολογικότητα διαμέσου της τεχνικής, γίνεται ο υλικός μοχλός σχεδιασμού και λειτουργίας στη διατήρηση μιας κυριαρχικής κοινωνίας. Ο Marcuse παρατηρεί ότι η έννοια της ορθολογικότητας, όπως έχει περιγραφεί από τον Weber, μέσα από την ίδια τη διαδικασία ανάπτυξης της καπιταλιστικής ορθολογικότητας, έχει αποσυντεθεί από τον αρχικό οργανωτικό της χαρακτήρα που διέβλεπε ο Weber, και έχει δείξει τον μη ορθολογικό χαρακτήρα της στον ύστερο καπιταλισμό. Ο ανορθολογικός χαρακτήρας της τεχνικής διαφαίνεται από τη διαρκή εντατικοποίηση της παραγωγής και, συνεπώς, της εντατικής υποταγής των ατόμων και της εργασίας στον μηχανισμό παραγωγής και διανομής. Συγκεκριμένα, η παραγωγική διαδικασία, η οποία λειτουργεί με ρυθμούς αδηφάγου τέρατος, εκφράζει την ολοένα και εντεινόμενη κυριαρχία της επάνω στη φύση και τον άνθρωπο μέσω, του κατάλληλου για αυτό το σκοπό, μηχανισμού της γραφειοκρατίας και του τυπικού ορθολογικού τρόπου με τον οποίο η τελευταία είναι δομημένη.¹⁸⁵ Με τον τρόπο αυτό η ορθολογικότητα αποκτά άλλο πρόσημο, δεν αποτελεί ουδέτερη προκειμένη, αλλά επιφορτίζεται με πολιτικό περιεχόμενο και κατορθώνει να παρουσιάσει το μη ορθολογικό της περιεχόμενο ως ηθικό και ορθολογικό. Κατορθώνει, συνεπώς, να συγκαλύψει το παράλογο με το πέπλο του ορθολογικού. Επιβάλλεται σε τέτοιο βαθμό επάνω στον άνθρωπο που ακόμη και για κάποιον, ο οποίος εμφανίζει διαφορετικές από τις κοινές ανάγκες τον οδηγεί να γίνει ακόμη πιο παραγωγικός, επαρκής και μεθοδικός, κατορθώνοντας να ανυψώσει ακόμη πιο πολύ το κέλυφος της δουλείας για τον άνθρωπο, του οποίου οι ανάγκες αυτές παρουσιάζονται ως πολυτελείς, και παγκοσμιοποιώντας το. Συνεπώς, μέσα από αυτόν τον κυριαρχικό υλικό κορεσμό, ο Weber προβάλλει τη λογική κρίση στη λογική ανταλλάξιμη κοινωνία, η οποία τελευταία υπόκειται στον έλεγχο των οικονομικών και κοινωνικών μονοπωλίων. Η άλλοτε ελεύθερη αγορά, σύμφωνα με τον ιδεατό τύπο που παρουσίαζε ο Weber, είναι μια κατευθυνόμενη αγορά και διόλου ελεύθερη, η οποία υπόκειται σε ρυθμίσεις που επιβάλλουν συγκεκριμένα κυριαρχικά συμφέροντα, με αποτέλεσμα, η πραγματοποίηση που συντελείται, να φαίνεται ότι καταργείται με τρό-

¹⁸⁵ Πρβλ. Marcuse, *Industrialization*, σ. 167.

πο απατηλό.¹⁸⁶ Η συμβολή της γραφειοκρατίας, που αφορά στον υπολογισμό του κέρδους και της επάρκειας των μέσων με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας, και που έχει καταφέρει αυτή η φρενίτιδα κυριαρχίας στη φύση και τον άνθρωπο,¹⁸⁷ φαίνεται να έχει καταστήσει τις καταστροφικές αυτές δράσεις σε «ορθολογικές» δράσεις.¹⁸⁸ Με την προσέγγιση αυτή ο Marcuse αντιλαμβάνεται την ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη ως, από μόνη της, πράξη ελέγχου, μέσω της οποίας κυριαρχικά συμφέροντα επιβάλλονται. Συνεπώς, η τεχνική φέρει εγγενώς την εντολή ικανοποίησης του εκάστοτε ιστορικοκοινωνικού προτάγματος, που επιτάσσει η εκάστοτε κυρίαρχη τάξη, βασικό στοιχείο του οποίου είναι να διατηρηθεί ο μηχανισμός αυτός ως ολότητα και να επεκταθεί.

Ο Weber δεν προσπάθησε να προβλέψει τι θα μπορούσε να επιφέρει η επικράτηση της τυπικής ορθολογικότητας στην κοινωνία, όπως επισημαίνει και ο Marcuse, αν και θεωρεί ότι ο Weber προτίμησε να μην το αναφέρει από το να το προβλέψει.¹⁸⁹ Ωστόσο ο Weber σε πολλά από τα σημεία του έργου του εκφράζει, πάντοτε στο πλαίσιο των πολιτικών ιστορικών χρόνων που έζησε, τον κίνδυνο που ελλοχεύει από τον ορθολογισμό ο οποίος μέσω του θεσμού της γραφειοκρατίας και της ταυτόχρονης έλλειψης μιας ισχυρής πολιτικής προσωπικότητας γίνεται η ίδια ένας θεσμός κυριαρχικός. Είναι, ακριβώς, η έγνοια του για το «σιδερένιο κλουβί» στο οποίο οδηγήθηκε ο ορθολογικός άνθρωπος της Δύσης.¹⁹⁰

Ο Marcuse, παρ' όλες τις ανησυχίες που εκφράστηκαν από τον Weber, θα συνεχίσει να δείχνει πως αγνοεί την πτυχή εκείνη που αφορά στις χειραφετικές δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας, και οι οποίες αποτέλεσαν τη λύση που πρότεινε ο Weber, αν και στην πορεία συγγραφής του έργου του θα αποδεχθεί την ιδιότητα αυτή για τη σύγχρονη τεχνολογία, εντοπίζοντάς την στον αυτοματισμό για το πεδίο της οικονομίας.¹⁹¹ Ο Marcuse θα στηριχθεί αποφασιστικά σε ιδέες του Weber προκειμένου να παρατηρήσει τον έλεγχο που ασκεί η τεχνολογική ορθολογικότητα στο πεδίο της

¹⁸⁶ Πρβλ. Ό.π, σ. 168.

¹⁸⁷ Πρβλ. Ό.π, σ. 162.

¹⁸⁸ Ό.π, σ. 155.

¹⁸⁹ Πρβλ. Marcuse, *Industrialization*, σ. 156.

¹⁹⁰ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 330.

¹⁹¹ Michael Löwy, *Marcuse και Benjamin: Η ρομαντική διάσταση*, στο Marcuse. *Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: εκδ. Στάχυ, 1999, σ. 268.

εργασίας, αλλά και πώς η τεχνολογική πρόοδος και η επινοητικότητα μας διαρκώς τείνουν στην ενίσχυση της τεχνολογικής ορθολογικότητας. Υπογραμμίζει με τον τρόπο αυτό, το εγγενές στοιχείο της κυριαρχίας στην ίδια τη δομή του τεχνικού μηχανισμού και του προσανατολισμού της τεχνολογίας προς την εξυπηρέτηση οικονομικών σκοπών και όχι προς την κατεύθυνση των χειραφετικών δυνατοτήτων της.¹⁹² Αυτή η κυριαρχία είναι υλική για τον Marcuse καθώς εκκινεί από το σημείο της τεχνικής αναγκαιότητας και του διαχωρισμού της εργασίας από τα μέσα παραγωγής, που η τελευταία υποδεικνύει, απαιτώντας ταυτόχρονα την ατομική και ιδιωτική διεύθυνση καθώς και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής από τον πλέον κατάλληλο για αυτή τη δουλειά, τον επιχειρηματία. Με αυτόν τον τρόπο η υποταγμένη στην πειθαρχία εργασία, η οποία πειθαρχία απαιτείται στον επιχειρηματικό τομέα, αποτελεί αφενός την ορθολογικότητα της προσωπικής ιεραρχίας, αφετέρου και την ορθολογική κυριαρχία των πραγμάτων πάνω στον άνθρωπο υπό την έννοια της ικανοποίησης των αναγκών του τελευταίου. Ο μόνος τρόπος για να αρθεί αυτή η «παράλογη» κυριαρχία είναι με τον ορθολογικό έλεγχο του ανθρώπου στον άνθρωπο θα επισημάνει, ο Marcuse.¹⁹³

Όπως προκύπτει, λοιπόν, ο Marcuse θα θεωρήσει ότι η ανάλυση του Weber αποτελεί το ιστορικό κείμενο σύμφωνα με το οποίο ο οικονομικός Λόγος γίνεται ο Λόγος της κυριαρχίας με κάθε τίμημα. Ο Weber, ωστόσο, αν και αναγνώριζε τη σημαντικότητα του οικονομικού παράγοντα και του ίδιου του καπιταλισμού στις δομές κυριαρχίας, δεν τον πρόκρινε όμως ως τον κύριο παράγοντα δημιουργίας συνθηκών κυριαρχίας. Ο καπιταλισμός, είναι μία από τις βασικές προκείμενες, αλλά όχι η μοναδική που υποδεικνύει την ανάγκη ορθολογικής οργάνωσης της κοινωνίας. Ο Weber δεν βλέπει τη θεσμική δόμηση της κοινωνίας ως απλής διαδικασίας παραγωγής, η οποία επηρεάζει την ορθολογική ανάπτυξη αλλά ως διαδικασία έλλογης δράσης που αναπτύσσεται σε κοινωνικό επίπεδο,¹⁹⁴ με κύριο χαρακτηριστικό της τη γραφειοκρατικοποίηση των οργανωτικών συστημάτων. Ο Marcuse τονίζει ότι η καπιταλιστική ορθολογικότητα είναι για τον Weber τεχνολογικές αναγκαιότητες, οι οποίες αποτελούν τη βάση για κυριαρχία. Αυτή επιτυγχάνεται διά της γραφειοκρατίας ως αναγκαίου κρίκου σύνδεσης της τελευταίας με την αυξημένη εκβιομηχάνιση. Τα ειδικά χαρακτηριστικά της

¹⁹² Little, *Ορθολογικότητα*, σ. 82 κ.ε.

¹⁹³ Πρβλ. Marcuse, *Industrialization*, σ. 159 κ.ε.

¹⁹⁴ Πρβλ. Τερλεξής, *Max Weber*, σ. 323.

γραφειοκρατίας όπως η γνώση, η υπολογιστική γνώση και οι ειδικές γνώσεις, αλλά και η ικανότητά της να προσαρμόζεται στις τεχνικές απαιτήσεις και δυνατότητες την καθιστούν μια κυριαρχική μηχανή,¹⁹⁵ την αποθέωση της εμπραγμάτωσης της ορθολογικότητας, τη μηχανή δικτατορίας του ίδιου του στόχου διοίκησής της. Αυτή η τελευταία επιρροή του Marcuse από τις βεμπεριανές θέσεις, αναγνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο η γραφειοκρατία του τεχνοκρατικού καπιταλισμού συνδέεται με άλλες κοινωνικές υποομάδες και θεσμούς. Υποστηρίζει «ότι η γραφειοκρατία υποτάσσει αυτούς που έρχονται σε επαφή μαζί της και τους διαποτίζει με την ίδια λογική που τη διέπει».¹⁹⁶ Εφόσον δηλαδή, διαμέσου του διοικητικού μηχανισμού, και του ορθολογικού δομικού του χαρακτήρα, του ταγμένου στο εντεινόμενο παραγωγικό σύστημα, διαχέεται η τεχνολογική ορθολογικότητα, επιτυγχάνεται με τον τρόπο αυτό, η διάχυση της κυριαρχίας στους θεσμούς και στις ομάδες με τις οποίες έρχεται σε επαφή. Θα πρέπει, ακόμη, να λάβουμε υπόψη ότι «η ορθολογικότητα της επιστήμης και της τεχνικής είναι ήδη εγγενώς μια ορθολογικότητα της δυνατότητας ελέγχου, μια ορθολογικότητα της κυριαρχίας».¹⁹⁷ Σε πολιτικό επίπεδο ο Marcuse εξέφρασε την ανησυχία του ότι η διάχυση της κυριαρχίας από την κυρίαρχη τάξη επηρεάζει ακόμη και το πολίτευμα και από δημοκρατικό διακινδυνεύει να γίνει μια δημοψηφιστική δικτατορία.¹⁹⁸

Αυτή η εγγενής δυνατότητα ελέγχου έχει υποδείξει τις εξής παραμέτρους κυριαρχίας: Εκείνη που αφορά στο επίπεδο κυριαρχίας των παραγωγικών δυνάμεων πάνω στη φύση και την ανθρώπινη εργασία αφαιρώντας από τη σύγχρονη τεχνική τον αθώο χαρακτήρα της καθαρά παραγωγικής δύναμης. Και εκείνη που αφορά στην κυριαρχία της τεχνολογίας, η οποία τίθεται ως μέσο πολιτικής χειραγώγησης νομιμοποιώντας απόλυτα την επεκτατική πολιτική εξουσία ενσωματώνοντας μέσα της όλα τα πολιτισμικά πεδία.¹⁹⁹ Αυτό που έχει επιτύχει η κυριαρχία σε πολιτικό επίπεδο και συγκεκριμένα σε επίπεδο συνείδησης των πολιτών, είναι το παράλογο του να μην υπάρχει συναίσθηση αυτής της κυριαρχίας, εξαιτίας της ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου σε υλικό επίπεδο αλλά και της ταυτόχρονης βελτίωσης του

¹⁹⁵ Πρβλ. Marcuse, *Industrialization*, σ. 162 κ.ε.

¹⁹⁶ ¹⁹⁶ Little, *Ορθολογικότητα*, σ. 83.

¹⁹⁷ J. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία*, στο Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής, μτφ Α. Οικονόμου, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1990, σ. 125.

¹⁹⁸ Marcuse, *Industrialization*, σ. 157.

¹⁹⁹ Πρβλ. Ό. π., σ. 169 και στο Habermas, *Τεχνική και*, σ. 125.

επιπέδου ζωής του.²⁰⁰ Με τον τρόπο αυτό ο Λόγος περιγράφεται ως υλικός και εργα-
λειακός. Εκτός όμως από τη σφαίρα του ατομικού και του συλλογικού πολιτικού τομέα
που αφορά αυτή η κυριαρχία, αυτό που ο Marcuse θεωρεί ως κοσμοϊστορικό στοι-
χείο στην προσέγγισή του για την επέκταση της κυριαρχίας, είναι η υποβάθμιση του
ρόλου της ορθολογικότητας από μέτρο κριτικής των νόμων που διέπουν την κοινωνία
σε απλό διορθωτικό παράγοντα και την αντικατάστασή της από τις παραγωγικές δυ-
νάμεις. Οι τελευταίες βάσει του νέου συσχετισμού που παρουσιάζουν με τις παραγω-
γικές σχέσεις γίνονται οι ίδιες θεμέλιο του καπιταλιστικού υποσυστήματος.²⁰¹

²⁰⁰ J. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία*, Εκδόσεις Πλέθρον, 1990, σ. 123.

²⁰¹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 124 κ.ε.

Κεφάλαιο τρίτο

Jürgen Habermas: Η αποικιοποίηση του Βιόκοσμου

3.1. Ο νέος τρόπος κριτικής προσέγγισης της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber από τον J. Habermas στην αναζήτηση ενός διεξόδου από την κρίση της νεωτερικότητας

Ο Habermas θα αναζητήσει έναν νέο δρόμο στην πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber, από ότι η πρώιμη Κριτική Θεωρία, στην οποία ανήκει και ο Marcuse, με σκοπό την ανεύρεση ενός δυναμικού τρόπου εξόδου από την κρίση της νεωτερικότητας. Τι συνιστά τον δρόμο αυτό ξεχωριστό για τον Habermas;

Βασικό στοιχείο διαφοροποίησης αποτελεί το σημείο εκκίνησης της θεωρητικής προσέγγισής του, που αφορά στην παραδοχή ότι το πρόταγμα του Διαφωτισμού στη νεωτερικότητα, ως προς την οικουμενικότητα του Λόγου και της ηθικής, δεν έχει απλώς αποτύχει, αλλά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.²⁰²

Η ξεχωριστή πορεία που ακολουθεί ο Habermas διαφαίνεται από τη στροφή την οποία ο ίδιος πραγματοποιεί στην κλασική κοινωνική θεωρία. Επιχειρεί την κοινωνιολογική του διερεύνηση, με την ανάλυση των επιμέρους στοιχείων των κοινωνικών θεσμών, των μεταξύ τους συσχετίσεων και της δράσης, με τη χρήση και την αρωγή των κλασικών αναλυτικών προτύπων της κοινωνικής θεωρίας, με σκοπό τη συνένωση των επιμέρους αντιλήψεων περί υποκειμένου και δομής σε μια ενιαία θεωρητική προσέγγιση.²⁰³ Η επιλογή του αυτή δείχνει τη διαφοροποίησή του από την πρώιμη Κριτική Θεωρία και τον πολιτικό πεσιμισμό που διακρίνει την τελευταία. Ακόμη ο Habermas δεν θα ακολουθήσει τον επαναστατικό δρόμο του Δυτικού Μαρξισμού (Λούκατς, Κορς),²⁰⁴ αλλά ούτε και το επαναστατικό κινητήριο «πάθος» των καταπιεσμένων ορμών του Marcuse, το οποίο δείχνει να εξημερώνει με την προσέγγισή του, αλλά και

²⁰² Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 475.

²⁰³ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο*, σ. 333 και στο Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 474.

²⁰⁴ Ό. π., Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο*, σ. 332 κ.ε.

συνολικότερα τους ρυθμούς ταλάντωσης της Κριτικής Θεωρίας ανάμεσα στην επαναστατικότητα και τον πολιτικό πεσιμισμό.²⁰⁵

Ο Habermas δέχεται την κριτική στις μορφές κυριαρχίας και εξουσίας που ασκείται από την κλασική Σχολή της Φραγκφούρτης και τον μεταμοντερνισμό. Το στοιχείο όμως που τον διαφοροποιεί, και δηλώνει ταυτόχρονα την ευθεία αντιπαράθεσή του με τον μεταμοντερνισμό, είναι η πίστη και η ελπίδα του στις δυνατότητες της νεωτερικότητας για ελευθερία και χειραφέτηση, τη δημιουργία μιας κοινωνίας χωρίς κανενός είδους αποκλεισμούς.²⁰⁶ Αναφέρει στο έργο του *Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία*: «Η Τεχνική²⁰⁷ σαν ένα σύνολο μέσων μπορεί να πολλαπλασιάσει τόσο τις αδυναμίες όσο και τις δυνάμεις του ανθρώπου.»²⁰⁸ Με ποιον τρόπο επιχειρεί να στηρίξει τη μία όψη του διφυούς χαρακτήρα της νεωτερικότητας, στην οποία είναι εγγενής η δυνατότητα και η πίστη του Habermas για μια δυναμική έξοδο από την κρίση, που γνωρίζει η νεωτερική και μετανεωτερική κοινωνία, εξετάζοντας παράλληλα την κριτική του στον Marcuse;

Ο Habermas συνδυάζει την υπεράσπιση του προτάγματος του Διαφωτισμού για επικράτηση της οικουμενικής γνώσης και ηθικής και, ειδικότερα, την έννοια του εξορθολογισμού του Max Weber καθώς και την κριτική που δέχτηκε ο τελευταίος από τον Herbert Marcuse²⁰⁹ με δύο κινήσεις. Η πρώτη κίνηση αφορά στην αφετηρία της κριτικής του, η οποία στηρίζεται στις αρχές και τις θέσεις της νεωτερικότητας, και η δεύτερη κίνηση αφορά στη στροφή του στοχαστή στη φιλοσοφία της γλώσσας και στην πίστη της δυναμικής της ίδιας της γλώσσας στην ποιοτική ανασυγκρότηση της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής του στοχοθεσίας, η οποία περιλαμβάνει στο κύριο μέρος της τη διπλή λειτουργία της επιστημονικής τεχνικής προόδου, ο Habermas θα επιχειρήσει την ερμηνεία και των δύο όψεων του νομίσματος, δηλαδή, τόσο του εργαλειακού Λόγου όσο και της γλώσσας.²¹⁰

²⁰⁵ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 473.

²⁰⁶ Ό. π, σ. 475 και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο*, σ. 333.

²⁰⁷ Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας, για τον Marcuse μάλιστα το κυρίαρχο, που δέχτηκε οξεία κριτική.

²⁰⁸ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 130.

²⁰⁹ Πρβλ. Ό. π, σ. 131.

²¹⁰ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο*, σ. 333 κ.ε.

Ο Habermas εκκινεί την ανάλυσή του από τη θεμελιώδη, κατά τη γνώμη του, διάκριση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης. Ο στοχαστής με τον όρο εργασία αναφέρεται στην έννοια της εργασίας ως ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, η οποία άλλοτε αποτελεί εργαλειακή δραστηριότητα και άλλοτε ορθολογική επιλογή ή ακόμη και έναν συνδυασμό αυτών των δύο.²¹¹ Συνεπώς, η εργασία ως εργαλειακή δραστηριότητα, η οποία υπακούει σε τεχνικούς νόμους που βασίζονται στην εμπειρική γνώση, επιτρέπει στον άνθρωπο να μεταβάλει τη φύση και να κυριαρχεί πάνω σε αυτή και, επομένως, τον διακρίνει ειδολογικά από τα ζώα.²¹² Όμως η εργασία, η οποία στηρίζεται στην ορθολογική συμπεριφορά, που υποδεικνύει η αναλυτική γνώση και η οποία αποτελεί πράξη ικανοποίησης καθορισμένων σκοπών κάτω από δεδομένες συνθήκες, δεν συνιστά για τον Habermas τη μόνη δύναμη που έχει ο άνθρωπος για να μεταβάλλει τη φύση. Αντίστοιχη δύναμη, θεωρεί ο στοχαστής ότι επιτελεί και η γλώσσα. Τόσο η εργασία όσο και η γλώσσα, αποτελούν για τον άνθρωπο τα γενεσιουργά αίτια των διαφορετικών ειδών γνώσεων.

Στο επίπεδο της εργασίας, ο Habermas θα υποστηρίξει ότι αυτή δημιουργεί το πρακτικό, «τεχνικό» ενδιαφέρον για την απόκτηση της γνώσης και του ελέγχου των λειτουργιών του φυσικού κόσμου, ώστε να χρησιμοποιούνται για κοινό όφελος. Αυτού του είδους το ενδιαφέρον αποτελεί, για τον στοχαστή, αναγκαίο είδος γνώσης στη ζωή του ανθρώπου, καθώς όλοι οι άνθρωποι επηρεάζονται από τις λειτουργίες του φυσικού κόσμου, τον οποίο όμως δεν μπορούν να ελέγξουν και ο οποίος βρίσκεται έξω από τη συνείδησή τους. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το μέσο πραγμάτωσης και ανάπτυξης του τεχνικού ενδιαφέροντος είναι η εργασία. Η αποδοχή από τον Habermas, της αναγκαιότητας διάθεσης της γνώσης και του τεχνικού ενδιαφέροντος, που γεννά και πραγματώνει η εργασία στην «εργαλειακή» της μορφή, αποτελεί ακόμη μια διαφοροποίησή του από τον Marcuse και τους κλασικούς εκπροσώπους της κριτικής θεωρίας, οι οποίοι δεν αποδέχονται αυτή τη μορφή γνώσης. Ακόμη θα σημειώσουμε ότι, όπως αναφέραμε πιο πάνω, ο όρος εργασία αποκτά συνώνυμη έννοια με τον εργαλειακό Λόγο, καθώς από το τεχνικό ενδιαφέρον που δημιουργεί η εργασία, γεννιούνται οι εμπειρικοαναλυτικές επιστήμες, δηλαδή εκείνες οι επιστήμες που οι εκ-

²¹¹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 133.

²¹² Πρβλ. Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 473 κ.ε.

πρόσωποι της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας θεωρούν θετικιστικές και τις κατατάσσουν στον εργαλειακό Λόγο.²¹³

Η πίστη του Habermas, στην επίτευξη εξόδου από την κρίση της κοινωνίας και της απελευθέρωσής της, πηγάζει από τη δυναμική της αλληλόδρασης που λαμβάνει χώρα μεταξύ των ανθρώπων χάριν της γλώσσας, του δεύτερου μέσου διά του οποίου ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αλλάξει το περιβάλλον του. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Habermas: «Με τον όρο επικοινωνιακή πράξη, αντίθετα, εννοώ μια αλληλόδραση μεσολαβημένη συμβολικά. Η επικοινωνιακή πράξη υπακούει σε δεσμευτικούς κανόνες, που ορίζουν αμοιβαίες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά και που πρέπει να κατανοούνται και να αναγνωρίζονται από δύο τουλάχιστον δρώντα υποκείμενα. [...] Η εγκυρότητα των κοινωνικών κανόνων βασίζεται μόνο στην διυποκειμενική κατανόηση των προθέσεων και εξασφαλίζεται με τη γενική αναγνώριση των υποχρεώσεων.»²¹⁴ Με άλλα λόγια ο Habermas επιχειρεί μέσω της γλώσσας και της ανάλυσης της αλληλόδρασης να μπορέσει να κατανοήσει όσα λένε και σκέφτονται οι άνθρωποι και να συνδέσει τα λεγόμενα και τις σκέψεις τους με τη δράση και τη συμπεριφορά τους. Αναφέρει: «Παράδειγμα της γνώσης που έρχεται από τον αντικείμενο κόσμο μ' εκείνο της συνεννόησης ανάμεσα σε υποκείμενα ικανά να μιλούν και να πράττουν».²¹⁵ Με τον τρόπο αυτό η γλώσσα γεννά τις ερμηνευτικές επιστήμες. Αυτό το πρακτικό ενδιαφέρον, που αναπτύσσεται διαμέσου της αλληλόδρασης, δύναται όμως να δηλώνει στρεβλώσεις και συγχύσεις της ανθρώπινης αλληλόδρασης εξαιτίας των κοινωνικών δομών.²¹⁶ Η λύση και σε αυτή την περίπτωση για τον Habermas προτείνεται και πάλι μέσω της γλώσσας και της ανάδυσης ενός νέου είδους ενδιαφέροντος με σκοπό τη χειραφέτηση της αλληλόδρασης και της επικοινωνίας από τις στρεβλώσεις και τις συγχύσεις και, συνεπώς, την απελευθέρωση των δημιουργικών δυνάμεων των υποκειμένων. Το μέσο επίτευξης του απελευθερωτικού αυτού προτάγματος είναι το προϊόν εκδήλωσης και δράσης αυτού του ενδιαφέροντος, που είναι «οι κριτικές επιστήμες» με βασική σε ρόλο επιστήμη, για τον Habermas, την ψυχανάλυση. Οι κριτικές επιστήμες αποκαλύπτουν την ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται λογικά, δηλαδή

²¹³ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 477

²¹⁴ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 133 κ.ε.

²¹⁵ J. Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος: μια άλλη δυνατότητα εξόδου από τη φιλοσοφία του υποκειμένου*, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για την νεωτερικότητα*, Αθήνα: Πλέθρον 1990, σ. 75.

²¹⁶ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 479.

βάσει επιχειρημάτων και δείχνοντας τον απαιτούμενο σεβασμό ως προς τους κανόνες που διέπουν την αλληλόδραση, αλλά κυρίως υποδηλώνουν τη δυνατότητα του ανθρώπου, μέσω της έλλογης σκέψης και δράσης, να αποκαταστήσει την αλήθεια από τις υπάρχουσες στρεβλώσεις και να άρει τον αποκλεισμό του υποκειμένου από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε επίπεδο συλλογικής ζωής.²¹⁷ Και αυτό γιατί η ύπαρξη στρεβλώσεων στην επικοινωνία σημαίνει απόκρυψη όλων των διαθέσιμων στοιχείων από το υποκείμενο και άρα τη δημιουργία περιορισμών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ο Habermas θεωρεί την επιστήμη της ψυχανάλυσης τη σημαντικότερη, καθώς πιστεύει ότι μόνον εκείνη είναι σε θέση να αποκαλύψει στο υποκείμενο «τις ασυνείδητες διαδικασίες που καθορίζουν τη συμπεριφορά του και να τις υποβάλλει στο συνειδητό του έλεγχο μέσω της σχέσης ισοτιμίας που αναπτύσσεται τελικά μεταξύ του ψυχαναλυτή και του ασθενούς.»²¹⁸ Με άλλα λόγια με τη γέννηση των ερμηνευτικών και κριτικών επιστημών, από την επικοινωνιακή πράξη και δράση με τη διαμεσολάβηση της γλώσσας, επιχειρείται από τον στοχαστή η ανάδειξη και επικράτηση εκείνης της πλευράς της ορθολογικότητας, η οποία θα στοχεύει από κοινού με την εργαλειακή ορθολογικότητα, στην ανάδυση μιας νέας ηθικής της επικοινωνίας, με άλλα λόγια στη δημιουργία μιας οικουμενικής ηθικής αντίληψης, στη βάση των ορθολογικών επιχειρημάτων και της συναίνεσης ελεύθερης από εξωτερικούς επιβαλλόμενους καταναγκασμούς.²¹⁹ Η πρόκριση της επικοινωνιακής έναντι της στρατηγικής δράσης δεν ξορκίζει την ορθολογικότητα, αλλά της προσθέτει μια πραγματιστική διάσταση φωλιασμένη στην ίδια τη γλώσσα μέσω της οποίας ο άνθρωπος θεμελιώνει τη γνωστική του ικανότητα. Με τη διαδικασία του επικοινωνιακού πράττειν, η οποία στηρίζεται σε ηθικούς νόμους της αλληλόδρασης, θα διαμορφώνονται οι κανονικότητες της κοινωνικής ζωής όχι ρυθμιστικά, αλλά διαμορφούμενες με τη βοήθεια των κινήτρων για την προσαρμογή μας στους κοινωνικούς κανόνες.²²⁰ Όπως αντιλαμβανόμαστε αυτή η διαδικασία περιγράφει μια καθολική, ισότιμη και συμμετοχική διαδικασία σε μια δημοκρατική κοινωνία, στην οποία η γνώση και ο ορθός Λόγος στη βάση της κοινωνι-

²¹⁷ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 479 κ.ε. και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 334.

²¹⁸ Craib, *Ο. π.*, σ. 480.

²¹⁹ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 335 και στο Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 483 κ.ε.

²²⁰ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 134.

κής εταιρικότητας, αποτελούν εργαλεία προόδου και δημοκρατίας και όχι κυριαρχίας και εξουσιαστικής επιβολής, όπως διατείνονται οι εκπρόσωποι της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας διαφαίνεται ότι η θεωρία απορρέει από την ανθρώπινη δράση ως μέσο απελευθέρωσης του ανθρώπου, το οποίο φέρει τα χαρακτηριστικά της συνεχούς εξέλιξης και αλλαγής.²²¹ Ποιος όμως είναι ο προβληματισμός του Habermas αναφορικά με τον εργαλειακό Λόγο, ώστε το απελευθερωτικό πρόταγμα του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας να μην έχει ολοκληρωθεί ακόμη και να αποτελεί μελλοντική στόχευση;

Η απάντηση στον προβληματισμό του στοχαστή βρίσκεται στον τύπο πράξης που υπερισχύει στα κοινωνικά συστήματα: στα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης ή της αλληλόδρασης; με ευθεία προβολή της προβληματικής να εστιάζει στον ηγεμονικό ρόλο των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης, τα οποία παρεμποδίζουν την αυτόνομη και ελεύθερη ανάπτυξη άλλων εξισοσημαντικών πεδίων της ανθρώπινης δράσης ακολουθώντας όχι ηθικούς θεσμοποιημένους νόμους της αλληλόδρασης, αλλά θεσμοποιημένα υποδείγματα της εργαλειακής ή στρατηγικής δράσης.²²² Ως υποσυστήματα εργαλειακού Λόγου ο Habermas μας δίνει το οικονομικό σύστημα, του οποίου την πρωτοκαθεδρία αμφισβητεί στην ερμηνεία των κοινωνικών σχηματισμών,²²³ ή ο κρατικός μηχανισμός. Στην αντίθετη πλευρά τοποθετεί τα υποσυστήματα όπως η οικογένεια και η συγγένεια. Σε τι μας βοηθά η διερεύνηση των μηχανισμών μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική κοινωνία;

Ο Habermas προσπάθησε με την περιγραφή των χαρακτηριστικών και της λειτουργίας των δομών της παραδοσιακής κοινωνίας, να φωτίσει τις διαφορές και τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί, από τη μετάβαση από το ένα στάδιο εξέλιξης στο άλλο, προκειμένου να εισηγηθεί τον τρόπο διαμόρφωσης μιας νέας ηθικής ως λύση στο αδιέξοδο της νεωτερικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό ο στοχαστής θα τονίσει ως σημαντική συνθήκη την περιορισμένη ανοχή, από πλευράς παραδοσιακών

²²¹ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 484 κ.ε. και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 335.

²²² Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 134 κ.ε. στο Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 478, και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 333.

²²³ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο*, σ. 335.

κοινωνιών,²²⁴ εισαγωγής τεχνικών νεωτερισμών και την κατά συνέπεια τυπική σχέση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο και στα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Με άλλα λόγια ο Habermas θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι «παραδοσιακές» κοινωνίες υπάρχουν όσον καιρό, η ανάπτυξη των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης δεν απειλεί τις πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες νομιμοποιούν το σύστημα εξουσίας, με αποτέλεσμα τη φανερή υπεροχή του θεσμικού πλαισίου.²²⁵ Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική κοινωνία είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία προκαλεί μια «αδιάκοπη επέκταση των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης και θέτει έτσι σε αμφισβήτηση εκείνη τη μορφή νομιμοποίησης της κυριαρχίας»,²²⁶ που υπάκουε σε κοσμοειδώλα στηριζόμενα στη λογική των σχέσεων αλληλόδρασης. Σε αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε αποφασιστικά ο ρυθμιστικός μηχανισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με ορίζοντα τη σταθερή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και, κατά συνέπεια, τη θεσμοποίηση της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών, των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης και τελικά τον νεωτερισμό ως τέτοιο.

Εξέλιξη, υπό αυτή τη διαδικασία, έχουμε και στο πεδίο της εξουσίας. Ο καπιταλισμός προσφέρει μια νομιμοποίηση της εξουσίας, η οποία αντλείται στη βάση της κοινωνικής εργασίας από τη δίκαιη ισοδυναμία στις ανταλλακτικές σχέσεις που υπόσχεται ο θεσμός της αγοράς. Η υπόσχεση της δίκαιης ισοδυναμίας και της αμοιβαιότητας ορίζει μια σχέση επικοινωνιακής πράξης στη βάση της οργανωτικής αρχής των ίδιων των κοινωνικών διαδικασιών παραγωγής κι αναπαραγωγής. Συνεπώς η πολιτική εξουσία νομιμοποιείται στη βάση των ίδιων των κοινωνικών διαδικασιών, δηλαδή από κάτω, από τη βάση, και όχι από τα πάνω με την επίκληση πολιτισμικών παραδόσεων. Η εξελικτική διαδικασία, συνεπώς, διαμορφώνεται όχι μόνον από οικονομικούς, αλλά και από εξίσου σημαντικούς πολιτισμικούς σχηματισμούς, μιας επερχόμενης δομικής αλλαγής στην πορεία της ιστορικής εξελικτικής διαδικασίας. Ταυτόχρονα ό-

²²⁴ Ο Habermas ως παραδοσιακή «ανώτερου» τύπου κοινωνία θεωρεί το κοινωνικό σύστημα το οποίο οργανώνεται βάσει των χαρακτηριστικών 1. Μιας κεντρικής εξουσίας, 2. Του χωρισμού της κοινωνίας σε κοινωνικο-οικονομικές τάξεις και 3. Τον προσανατολισμό των κοσμοειδώλων στην αποτελεσματική νομιμοποίηση της κυριαρχίας.

²²⁵ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 138.

²²⁶ Ο. π., σ. 139.

μως επισημαίνει την ιδιαίτερη σημασία των οικονομικών μηχανισμών στην εξελικτική πορεία της κοινωνίας. Παρόλα αυτά οι αλλαγές, ενώ προκαλούνται από τη λειτουργία οικονομικών μηχανισμών, αφορούν, εντέλει, αλλαγές που διενεργούνται στο ιδεολογικό επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού. Σε αυτό το επίπεδο ο Habermas θα υιοθετήσει τη θέση του Marcuse αναφορικά με τη φροϋδική αντίληψη της απώθησης των επιθυμιών, προσδίδοντάς τους ιστορική κοινωνική διάσταση, μιας και υπογραμμίζει ότι ο βαθμός απώθησης των επιθυμιών διαφοροποιείται τόσο από κοινωνία σε κοινωνία όσο και από τη μια κοινωνική τάξη στην άλλη. Το βασικό στοιχείο ανάγνωσης του Habermas σε αυτή τη θέση είναι η στρέβλωση της επικοινωνίας και της αλληλόδρασης, που προκαλεί η απώθηση των επιθυμιών και η κατά συνέπεια δημιουργία σύγκρουσης μεταξύ επικοινωνιακής πράξης και της ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Η εμφάνιση αυτής της μορφής σύγκρουσης αποτελεί για τον Habermas το χαρακτηριστικό κατάρρευσης μιας παραδοσιακής κοινωνίας και της μορφής νομιμοποίησης της εξουσίας της.²²⁷

Η αποσύνδεση από την παράδοση και η θεμελίωση της νεωτερικής κοινωνίας στην επικοινωνιακή δράση και την ορθολογική συναίνεση αποτελούν τον βίοκοσμο της νεωτερικής κοινωνίας σύμφωνα με τον Habermas. Ποιοι είναι όμως οι παράγοντες, που υποσκάπτουν την αυτόνομη λειτουργία του βίοκοσμου, καταστρέφοντας τον συσχετισμό ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο και τα υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, σκιαγραφώντας παράλληλα το πρόσωπο της κρίσης της νεωτερικότητας;

Ο οικονομικός μηχανισμός, που διαμορφώνεται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι ένας από τους βασικούς μοχλούς επέκτασης των υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, ο οποίος οδηγεί στην καθιέρωση μιας οικονομικής νομιμοποίησης, σύμφωνα με την οποία το σύστημα της εξουσίας υπακούει και προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις της ορθολογικότητας. Η συνεχής πίεση για προσαρμογή που επιβάλλει ο θεσμοποιημένος πλέον τρόπος παραγωγής στη βάση της ανταλλακτικής οικονομίας μεταξύ αγαθών, δυνάμεων εργασίας και καπιταλιστικής επιχείρησης, εξασφαλίζει την αποικιοποίηση των παραδοσια-

²²⁷ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 139, στο Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 488 κ.ε. και στο Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 335.

κών δομών σε συνθήκες αυξημένης εργαλειακής ή στρατηγικής ορθολογικότητας, δηλαδή από υποσυστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης. Συνεπώς η πίεση αυτή για εκσυγχρονισμό εξαπλώνεται βαθμιαία σε όλες τις δομές της κοινωνίας δίνοντας την ευκαιρία στα άτομα να φεύγουν από ένα σύστημα αλληλόδρασης σε μια ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη. Οι παραδοσιακές κοσμοθεωρήσεις χάνουν την ισχύ τους στη νομιμοποίηση της εξουσίας και τη χειραγώγηση της ανθρωπίνης πράξης.²²⁸ Ο Habermas υπογραμμίζει με τον τρόπο αυτό την κυριαρχία της τεχνολογίας και του εργαλειακού Λόγου στον καπιταλισμό, χωρίς όμως να ξορκίζει την έννοια της στρατηγικής ορθολογικότητας. Με απλά λόγια δεν τη θεωρεί εξ υπαρχής καταστροφική, όπως την αντιλαμβάνονται οι στοχαστές της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας, αλλά θεωρεί τη στρατηγική ορθολογικότητα στάδιο της εξελικτικής διαδικασίας.

Η άλλη καθοριστική παράμετρος καταστροφής του συσχετισμού μεταξύ θεσμικού πλαισίου και ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, εντοπίζεται για τον Habermas στα εξής στάδια εξέλιξης του πρώιμου καπιταλισμού: 1. της αυξημένης παρεμβατικής δραστηριότητας του κράτους, με προσανατολισμό τη διασφάλιση και σταθερότητα του συστήματος και 2. την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση έρευνας και τεχνικής και την κατά συνέπεια μετατροπή της επιστήμης στη μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη. Ο Habermas εκκινεί από το σημείο του πρώιμου καπιταλισμού για να δείξει ότι η κριτική απέναντι στην κοινωνία δεν μπορεί να στηρίζεται αποκλειστικά στην κριτική της πολιτικής οικονομίας όπως επιχείρησε να την ασκήσει ο Marx. Κι αυτό γιατί, σύμφωνα με την προσέγγιση του Habermas, η ιδιωτική αξιοποίηση του κεφαλαίου «κρατήθηκε» από τις κρατικές παρεμβάσεις/διορθώσεις μιας κοινωνικής και πολιτικής οικονομικής πολιτικής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πολιτικοποίηση του θεσμικού πλαισίου της κοινωνίας, και τη δημιουργία μιας νέας απαίτησης νομιμοποίησης αυτής της εξέλιξης. Η νομιμοποίηση μιας πολιτικής τάξης πραγμάτων δεν μπορούσε να στηριχθεί σε μια μη πολιτική προκείμενη, δηλαδή στις παραγωγικές σχέσεις, όπως υποστήριζε ο Marcuse, ούτε θα μπορούσε να ικανοποιηθεί πλέον στο πλαίσιο μιας αναδρομικής νομιμοποίησης στο πλαίσιο της πολιτισμικής παράδοσης που είχαν οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Η νέα απαίτηση νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας προκρίνει ένα είδος προγραμματισμού της υποκατάστασης, όπως την ονομάζει ο

²²⁸ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 140 κ. ε.

Habermas, που αφορά στη δυνατότητα της κρατικής δραστηριότητας να εξισορροπεί τις δυσλειτουργίες του καπιταλιστικού συστήματος με την ταυτόχρονη διασφάλιση από το σύστημα εξουσίας, των δυνατοτήτων προσωπικής ανάδειξης και κοινωνικής ασφάλειας, μια «ευαισθησία» περισσότερο ως εχέγγυο διαφύλαξης της οικονομίας από ενδεχόμενους κινδύνους. Καθώς η κρατική δραστηριότητα λαμβάνει τον ρόλο της διασφάλισης της σταθερότητας και της ανάπτυξης του οικονομικού συστήματος, η πολιτική μεταβάλλεται σε μια δραστηριότητα με μόνη κατεύθυνση την επίλυση των τεχνικών προβλημάτων και όχι την πραγματοποίηση πρακτικών σκοπών προκαλώντας την απολιτικοποίηση των μαζών.²²⁹ Δηλαδή καθώς η κυριαρχία του κράτους αποκλείει την αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων και εφόσον η επίλυση των τεχνικών προβλημάτων δεν απαιτεί τη δημόσια συζήτηση, δημιουργούνται οι συνθήκες αποκήρυξης της ατομικής βούλησης και συμμετοχής του ανθρώπου από το πεδίο του δημόσιου διαλόγου στο επιστημονικό πεδίο των ηλεκτρονικών υπολογιστών.²³⁰ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να στερεί από το υποκείμενο την πολιτική του ιδιότητα, να μηδενίζει τον ρόλο της υποκειμενικότητας στο κοινωνικό γίγνεσθαι, αποδυναμώνοντας κατά συνέπεια τις δυνατότητες συλλογικής έκφρασης και ορθολογικής διαχείρισης του δημόσιου χώρου.²³¹ Ακόμη, το κράτος, στο πλαίσιο αντιμετώπισης των απειλών, που δέχεται το καπιταλιστικό σύστημα, αδρανοποιεί την ταξική σύγκρουση καθώς την αντιμετωπίζει ως απειλή, την οποία δημιουργεί ο ταξικός ανταγωνισμός και, συνεπώς, «οφείλει» να την εξαλείψει διασφαλίζοντας την ομαλή λειτουργία του συστήματος. Η πολιτική κοινωνικών παροχών εντάσσεται στο πλαίσιο αυτής της αποφυγής των ταξικών συγκρούσεων που απειλούν το σύστημα. Στο σημείο αυτό, ο Habermas επισημαίνει ότι, οι ταξικές αντιθέσεις δεν εξαλείφονται αλλά βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση. Η πολιτική εξουσία στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τους κινδύνους που απειλούν το σύστημα (π.χ. μέσω παροχών) ενσωματώνει στη λειτουργία της ένα συμφέρον, αυτό του εξισορροπιστικού κατανομέα, το οποίο υπερβαίνει το συμφέρον των ταξικών αντιθέσεων.²³² Οι ταξικές αντιθέσεις υπάρχουν σε μια λανθά-

²²⁹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 145 κ. ε.

²³⁰ Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 491 κ. ε.

²³¹ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 339.

²³² Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 152 κ.ε.

νουςα κατάσταση, χωρίς να μπορούν να αποτελέσουν απειλή για το σύστημα χάριν της δράσης του παρεμβατικού καπιταλιστικού κράτους.²³³

Με τη θεσμοποίηση της επιστημονικής τεχνικής προόδου, οι παραγωγικές δυνάμεις αποκτούν τον ρόλο της συσκότισης της συνείδησης των ανθρώπων που αφορά το διαχωρισμό μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης. Πώς επιτυγχάνεται αυτό;

Ο στοχαστής θα απαντούσε: από τη σημασία που αποκτά η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνικής στην οικονομική ανάπτυξη, σε σημείο που η ανάπτυξη του κοινωνικού συστήματος, να καθορίζεται μέσα από την επιστημονική πρόοδο. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η διείσδυση της τεχνικής και της επιστήμης ως ιδεολογίας στη συνείδηση των απολιτικοποιημένων μαζών. Τόσο η τεχνική όσο και η επιστήμη αποικιοποιούν το πεδίο της συνείδησης ή καλύτερα έχουμε τη δημιουργία μιας τεχνοκρατικής συνείδησης. Αυτό δημιουργεί ένα νέο Παράδειγμα για τον άνθρωπο: αυτό της μεταστροφής του Παραδείγματος της φιλοσοφίας της συνείδησης από την αυτοκατανόηση του κοινωνικού κόσμου των βιωμάτων μέσω πολιτισμικών κατηγοριών και την επικοινωνιακή πράξη, στην αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου μέσα από τα υποδείγματα των επιστημών, τα οποία εισβάλλουν και κυριαρχούν τον κοινωνικό πολιτισμικό κόσμο των βιωμάτων του ανθρώπου. Η μόνη προσέγγιση που μπορεί να εγγραφεί ότι τα συμπτώματα εξάντλησης του παραδείγματος της φιλοσοφίας της συνείδησης θα εκλείψουν είναι με τη μετάβαση στο παράδειγμα της διυποκειμενικής συνεννόησης.²³⁴ Δηλαδή με την πρόκληση μιας νέας ιδεολογίας η οποία θα πηγάζει από τη δημιουργία ενός νέου ενδιαφέροντος, στενά συνδεδεμένου με την ανθρώπινη ύπαρξη και τον πολιτισμό: τη γλώσσα, και συγκεκριμένα την καθημερινή γλωσσική επικοινωνία, η οποία δύναται να διατηρεί τη διυποκειμενικότητα στην κατανόηση και να απελευθερώνει την επικοινωνία από τις στρεβλώσεις και την κάθε μορφή κυριαρχίας, να απελευθερώνει με λίγα λόγια το υποκείμενο το ίδιο.²³⁵ Πώς μπορεί η γλώσσα να εγγραφεί ένα τέτοιο αποτέλεσμα;

Ο Habermas, τονίζει τη σημασία της ενεργητικής συμμετοχής σε μια γλωσσικά διαμεσολαβημένη αλληλόδραση, στη διαφορετική με τον εαυτό του σχέση που ανα-

²³³ J. Habermas, *Modernity: an Unfinished Project* στο Passerin d' Entreve M., & Benhabib S., *Habermas and the Unfinished Project Modernity*, Cambridge, Mass, MIT Press, σ. 38 κ.ε.

²³⁴ Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος*, σ.76.

²³⁵ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 157 κ. ε

πτύσσει το υποκείμενο «από εκείνη που επιτρέπει οποιαδήποτε αντικειμενοποιητική στάση στο άτομο που την υιοθετεί και στέκεται ως παρατηρητής απέναντι στον κόσμο».²³⁶ Το πρόβλημα, λοιπόν, της επικυριαρχίας της ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης στις κοινωνικές δομές, οφείλεται όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στη συσκότιση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης αλλά και στη διαφορετική μορφή δράσης που παρουσιάζουν μεταξύ τους το θεσμικό πλαίσιο και η ορθολογική ως προς το σκοπό δράση. Η τελευταία ακολουθεί μια ενεργητική τύπου δράση. Υιοθετούν αυτή τη δράση στην προσπάθειά τους οι άνθρωποι να προσαρμόσουν το περιβάλλον στις δικές τους ανάγκες, ενώ οι μετασχηματισμοί σε θεσμικό πλαίσιο ακολουθούν το πρότυπο μιας παθητικής προσαρμογής. Αυτή η αναντιστοιχία καλύπτεται από την τεχνοκρατική συνείδηση προκειμένου να αποτρέψει η τελευταία το ένα και μοναδικό δυναμικό απελευθέρωσης. Δηλαδή εμποδίζεται εκείνο το δυναμικό απελευθέρωσης, που σε επίπεδο θεσμικού πλαισίου, μπορεί να επιτευχθεί από τον εξορθολογισμό μέσω της γλωσσικά μεσολαβημένης αλληλόδρασης. Ο Habermas αναφέρει ότι «είναι, λοιπόν, απαραίτητο να αναζητήσουμε μια θεωρητικά συγκροτημένη σκοπιά, από όπου θα μπορέσουμε να γνωρίσουμε την επικοινωνιακή δραστηριότητα ως το μέσον διά του οποίου αναπαράγεται ο βιωμένος κόσμος.»²³⁷ Μέσω αυτής της διαλεκτικής φόρμας θα ορίζεται, αν οι βασικές αρχές και οι κανόνες που προσδιορίζουν την πράξη είναι επιθυμητοί, δηλαδή λειτουργούν στη βάση ενός διαλόγου χωρίς στρεβλώσεις και χωρίς περιορισμούς σε συλλογικό επίπεδο, στη δημόσια σφαίρα. Αυτού του είδους ο εξορθολογισμός θα ευνοούσε την αύξηση της συμμετοχικής δραστηριότητας του υποκειμένου κι, επομένως, θα μείωνε την κατασταλτικότητα και θα απέτρεπε τον έλεγχο της συμπεριφοράς αποτρέποντας να οδηγήσει σε έναν αυξανόμενο τεχνικό έλεγχο.²³⁸ Ο τελευταίος δεν θα παραιτηθεί τόσο απλά από το παιχνίδι της συγκάλυψης και της κυριαρχίας. Σε μια προσπάθεια πρόβλεψης των πιθανών τρόπων αντίστασής του ο Habermas παραθέτει έναν κατάλογο του Herman Kahn που αφορά σε έναν μεγάλο αριθμό τεχνικών για την αλλαγή της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας όπως: «Νέα και μεγαλύτερης ποικιλίας φάρμακα για τον έλεγχο της κόπωσης, της ανάπαυσης, της εγρήγορσης, της διάθεσης, της προσωπικότητας, των αντιλήψεων και των

²³⁶ Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος*, σ. 77.

²³⁷ *Ο.π.*, σ. 79.

²³⁸ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 162 κ. ε.

φαντασιώσεων. Αποδεδειγμένη ικανότητα «αλλαγής» φύλου μέσω ενός άμεσα φυσικού ή ψυχολογικού επηρεασμού...»²³⁹ Αυτές οι τότε πιθανές τεχνικές και, ειδικότερα, η τελευταία που αναφέραμε, θα δούμε πως βρήκε ιδιαίτερη εφαρμογή, από τον μεσοπόλεμο και μετά, στις επιχειρήσεις για την καταγραφή και ανάλυση των στάσεων, συναισθημάτων και της συμπεριφοράς του προσωπικού. Θεωρήθηκε ότι οι όποιες συναισθηματικές διακυμάνσεις υπονόμευαν όχι απλώς τον ψυχισμό των τελευταίων, αλλά κυρίως την αποτελεσματική λειτουργία της επιχείρησης. Αυτή η διαπίστωση είχε ως συνέπεια να στελεχωθούν οι επιχειρήσεις (όπως Du Pont κ.α.) με ειδικά τμήματα συμβούλων, κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων, προκειμένου να συμβουλεύουν το προσωπικό στα προβλήματα που είχαν. Με τον τρόπο αυτό διευρυνόταν το πεδίο γραφειοκρατικής επιτήρησης σε πεδία που αφορούσαν το σύνολο της κοινωνικής και ψυχολογικής τους ζωής, αποικιοποιώντας τον βίο τους.²⁴⁰ Έτσι, μια περιγραφή ενός υποθετικού σεναρίου του Καην, αποτέλεσε μια διαδεδομένη μεταπολεμική πραγματικότητα, στην οποία γίνεται εμφανές το μείγμα της ιδιωτικής μορφής αξιοποίησης του κεφαλαίου με την πολιτική κατανομής των κοινωνικών παροχών στην εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης των μαζών.²⁴¹ Ο Habermas θα υποστηρίξει ότι η συνολική όμως τάση της ιστορικής εξέλιξης είναι προς την όλο και μεγαλύτερη μείωση των σχετικών απωθήσεων και στρεβλώσεων. Τη θέση αυτή τη στηρίζει αφενός στην αυξανόμενη ικανότητα του ατόμου για ανεξαρτησία και αυτονομία της προσωπικότητας, στην αυξανόμενη ικανότητά του να προβαίνει σε κρίσεις και επιλογές ηθικού χαρακτήρα και στην επέκταση των νομικών και ηθικών ρυθμίσεων, οι οποίες λαμβάνουν μια καθολικότητα. Αφετέρου, στον κριτικό χαρακτήρα της προσέγγισής του με στόχο τον προσανατολισμό της κοινωνικής εξέλιξης στην εγκαθίδρυση μιας καθολικής ορθολογικότητας βάσει της οποίας η επικοινωνία θα διενεργείται χωρίς στρεβλώσεις.²⁴² Τον προσανατολισμό της κριτικής του προσέγγισης προς την καθολικότητα και για την μέχρι τώρα λάθος ανάγνωση της αναστοχαστικής δράσης της ορθολογικότητας αναφέρει: «η ορθολογική μετα-κατασκευή κατανοεί εσφαλμένα το πρόγραμμα της συνειδητοποίησης και προσανατολίζεται στη μελέτη των ανώνυμων κανονιστικών συστημά-

²³⁹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 162 κ. ε.

²⁴⁰ Πρβλ. Μ. Σεραφετινίδου, *Το φαινόμενο της Γραφειοκρατίας, Τόμος II: Η ιστορική αφήγηση από την απολυταρχία στον κρατικό καπιταλισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2012, σ. 178 κ.ε.

²⁴¹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 156.

²⁴² Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 488 κ. ε.

των, αδιαφορώντας για το όλον.»²⁴³ Αυτή η προσέγγιση δείχνει την πρόσληψη από τον Habermas ενός νέου διαλογικού σκέπτεσθαι με την ανάγκη ύπαρξης, και όχι αποσιώπησης, της αντιπαράθεσης εννοιών και πραγματικότητας με σκοπό την ανασυγκρότηση της κοινωνίας με τη βοήθεια των δικών της δυνατοτήτων.

3.2. Νεωτερικότητα και ορθολογικότητα: Συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των Habermas και Marcuse στη συγκρότηση της κοινωνικής θεωρίας

Ο Habermas, αν και συνεχιστής της Σχολής της Φραγκφούρτης, διαφοροποιεί την προσέγγισή του στο επίπεδο της εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών και του τρόπου επίτευξης μιας εξόδου από την κρίση, συγκριτικά με τους κλασικούς εκπροσώπους της Σχολής και, κυρίως, από τον Marcuse.

Το σύνολο των συγκλίσεων και αποκλίσεων του Habermas με τον Marcuse, και κατά συνέπεια μέσω της κριτικής αυτής και με τον Max Weber, εκκινεί από τη βασική του θέση ότι το πρόταγμα του Διαφωτισμού δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Ειδικότερα, ο Habermas θα προβεί σε μια νέα προσπάθεια πρόσληψης της βασικής προκειμένης του Διαφωτισμού, της έννοιας της ορθολογικότητας, προκειμένου να προτείνει τη συνέχεια της διαφωτιστικής ανολοκλήρωτης ιστορικής φάσης. Διατήρησε στη φαρέτρα της κοινωνικής του θεωρίας τα στοιχεία εκείνα από τη νεωτερικότητα, τα οποία ο Marcuse θεωρούσε ότι οδηγούσαν σε μια χειραγώγηση και κυριαρχία της κοινωνίας. Για τον τελευταίο το στοιχείο της τεχνολογικής ορθολογικότητας, που η διαρκής εκμετάλλευση επιβάλλει, και η ιδεολογική ηγεμονία του κεφαλαίου καταδικάζουν το άτομο, στη σύγχρονη κοινωνία, σε μια παθητική στάση απέναντι στην κυριαρχία και τη χειραγώγηση που του επιβάλλεται. Η μόνη διέξοδος για τον Marcuse προκύπτει από την επαναστατική ορμή της άρνησης στο κατεστημένο σύστημα, δηλαδή της άρνησης στη συνέχιση της καταφατικής στάσης και ανοχής της κοινωνίας στην πολιτική και κοινωνική χειραγώγησης της. Από τη σύγκρουση αυτή θα μπορέσει να προκληθεί ο μετασχηματισμός της πραγματικότητας και, άρα, η απελευθέρωση των ορμών και της πλεονάζουσας καταπίεσης που υφίσταται ο άνθρωπος στη σύγχρονη κοινωνία.²⁴⁴ Δηλαδή ο Marcuse αναζητά επαναστατικό υποκείμενο, το οποίο θα οδηγήσει στην

²⁴³ Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος*, σ. 80.

²⁴⁴ Φωτόπουλος, *Από τον Μονοδιάστατο άνθρωπο* σ. 342.

υπέρβαση του καπιταλισμού ως νομοτελειακής έκβασης της ιστορίας. Το υποκείμενο αυτό το αναζητά σε εκτός συστήματος υποκείμενα όπως για παράδειγμα οι περιθωριοποιημένοι, οι φοιτητές ή το γυναικείο κίνημα. Ο Marcuse δεν αναγνωρίζει ως επαναστατικό υποκείμενο την εργατική τάξη, καθώς θεωρεί ότι έχει ενσωματωθεί στο σύστημα. Κατά συνέπεια ο στοχαστής, ενώ συντάσσεται με τη μαρξική θέση της επαναστατικής τελεολογικής υπέρβασης του καπιταλισμού, δεν αναγνωρίζει το ίδιο επαναστατικό υποκείμενο, δηλαδή την εργατική τάξη, και για το λόγο αυτό δέχεται την κριτική των μαρξιστών. Αξίζει να σημειώσουμε ακόμη την κριτική που άσκησε ο Marcuse τόσο στη καπιταλιστική όσο και στη σοσιαλιστική ορθολογικότητα.²⁴⁵ Ο Marcuse θα αντιληφθεί τη σύνδεση των συμφερόντων, τα οποία προκύπτουν από την παραγωγική διαδικασία, μονοσήμαντα, ως συμφέροντα που εξυπηρετούν την κυρίαρχη τάξη. Κατά συνέπεια θα προβεί στην ταύτιση των συμφερόντων με τα ταξικά συμφέροντα. Συγκεκριμένα ο Marcuse αποδέχεται ότι η επιστήμη και η τεχνική εμπεριέχουν ένα *a priori* προσχέδιο του κόσμου, το οποίο καθορίζεται από τα ταξικά συμφέροντα και τη συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση. Δεδομένης αυτής της προκείμενης η αποσύνδεση της τεχνικής από την κυριαρχία μπορεί να επιτευχθεί με την επαναστατικοποίηση της ίδιας της επιστήμης και της τεχνικής, η οποία ακολουθώντας μια διαφορετική μεθοδολογία, θα συντελεί στην πρόοδο του ανθρώπου χωρίς παράλληλα να υποτάσσει αυτόν και τη φύση στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς της επιστήμης. Δηλαδή η επιστήμη θα ενεργεί μέσα σε ένα νέο, διαφορετικό, εμπειρικό πλαίσιο, στο οποίο η ορθολογική κυριαρχία δεν θα εξισώνεται με την κοινωνική. Στην αντίληψη, λοιπόν, του Marcuse για μια νέα επιστήμη ικανή να «αναστήσει την έκπτωτη φύση»²⁴⁶, η οποία τελυταία διατηρεί τη θέση του αντικειμένου στη σχέση αλληλόδρασης με την επιστήμη, παρά το διαφορετικό ειρηνικό εμπειρικό πλαίσιο που προτείνει ο Marcuse, διαφαίνεται ως λογική η αναζήτηση του επαναστατικού υποκειμένου στις εκτός συστήματος ομάδες όπως είναι για παράδειγμα οι φοιτητές.

Ο Habermas θα εκφράσει τις επιφυλάξεις του σχετικά με τη συνέπεια αυτής της προσέγγισης ποιοτικής αλλαγής που εισηγείται ο Marcuse μέσω της νέας Επιστήμης. Οι επιφυλάξεις αυτές θα στηριχθούν στην αντίληψη του Habermas περί αμφιβολιών

²⁴⁵ Ο. π, σ. 341.

²⁴⁶ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 126 κ.ε.

που ο ίδιος ο Marcuse εκφράζει σχετικά με την ποιοτική αλλαγή που μπορεί να προσφέρει ο περιορισμός της ορθολογικότητας της επιστήμης και της τεχνικής στη σχέση της με τη φύση ως αντίπαλος παίχτης. Ο Habermas, σε αυτή τη βάση, θα επιχειρηματολογήσει σχετικά ότι μια τέτοια πρόταση εισηγείται την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου σε επίπεδο αξιών και όχι σε επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων. Συνεπώς το κριτήριο της ίδιας της ορθολογικότητας παραμένει αναλλοίωτο διατηρώντας τον κυριαρχικό χαρακτήρα του μηχανισμού της τεχνικής αδυνατώντας κατά συνέπεια να εκπληρώσει το απελευθερωτικό του πρόταγμα. Αυτό συμβαίνει γιατί αφενός η ορθολογικότητα της επιστήμης και της τεχνικής εξακολουθεί να παρουσιάζει ένα αυξανόμενο δυναμικό από πλεονάζουσες παραγωγικές δυνάμεις, αφετέρου προσφέρει και το μέτρο για τη νομιμοποίηση των ίδιων των περιοριστικών παραγωγικών σχέσεων. Ο Habermas θα τονίσει την αμφισημία της έννοιας της ορθολογικότητας του Marcuse για να φωτίσει την αδυναμία αποκάλυψης του τρόπου με τον οποίο η ορθολογικότητα, η οποία ταυτίζεται με το περιεχόμενο του τεχνικού Λόγου, επενεργεί, μέσω των συστημάτων ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης, επεκτείνεται και μετατρέπεται σε μορφή ζωής αποικιοποιώντας τον βίοκοσμο.

Η λύση που αντιπροτείνει ο Habermas στον τρόπο αντιμετώπισης της φύσης ως ένα άλλο υποκείμενο, ως φύση σύντροφο με την οποία θα μπορούμε να επικοινωνούμε αντί απλώς να την επεξεργαζόμαστε. Απαραίτητη προϋπόθεση, για την επίτευξη αυτής της αλλαγής, η άρση των καταναγκασμών και η αποκατάσταση της επικοινωνίας των ανθρώπων. Μόνον αν ο άνθρωπος αναγνωρίσει στον συνάνθρωπό του τον ίδιο του τον εαυτό, μόνον τότε θα μπορούσε να δει και τη φύση ως το άλλο του αυτού του,²⁴⁷ δηλαδή να τη συναισθανθεί ως Άλλο του εαυτού και να οικοδομήσει μαζί της μια σχέση συνεργατική και επικοινωνιακή.

Αυτό που καθίσταται σαφές είναι η διανοητική αφορμή που δίνεται στον Habermas να προβεί στην εκ νέου διατύπωση της έννοιας της ορθολογικότητας εκκινώντας από τον διαχωρισμό της διπλής λειτουργίας της επιστημονικής τεχνικής προόδου, ως ιδεολογίας και ως παραγωγικής δύναμης, συγκριτικά με τον Marcuse αλλά και τον Weber, στην προσπάθεια ερμηνείας του τρόπου επιρροής της ορθολογικότητας στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

²⁴⁷ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 128 κ. ε.

Ο Habermas, όσον αφορά το κομμάτι της ιδεολογίας, αναγνωρίζει στην πολιτική εξουσία του κρατικά ρυθμιζόμενου καπιταλισμού, την ταύτιση με την ιδιότητα να αντιμετωπίζει τις απειλές κατά του συστήματος. Και στην περίπτωση των ταξικών αντιθέσεων, οι οποίες υπάρχουν με τη μορφή της λανθάνουσας κατάστασης, η «ασπίδα» προστασίας λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο και στην περίπτωση, δηλαδή, της απειλής προερχόμενης από τις ταξικές συγκρούσεις. Πρόσθετα όμως, ο Habermas, αντιλαμβάνεται ότι η πολιτική εξουσία διαμορφώνει με τον τρόπο αυτό λειτουργίας της, την επίφαση του εξισορροπιστικού κατανομέα, η οποία αποτελεί ένα συμφέρον που υπερβαίνει τα υπολανθάνοντα ταξικά όρια.²⁴⁸ Ενώ, λοιπόν, ο Habermas προσπαθεί να εξιχνιάσει τις δυνάμεις που βρίσκονται υπό λανθάνουσα κατάσταση στον Διαφωτισμό και να τις θέσει σε κίνηση για να ολοκληρώσει το πρόταγμά του, ο Marcuse εντοπίζει ως καθήκον του να διαγνώσει την αυτοκαταστροφικότητα του διαφωτισμού²⁴⁹ στο πνεύμα του πολιτικού πεσιμισμού και της απαισιοδοξίας που διακρίνει την προσέγγισή του. Παρότι η τελευταία, θα πρέπει να τονίσουμε ότι διαφοροποιείται απέναντι στις προσεγγίσεις των Adorno και Horkheimer στο σημείο ότι ο Marcuse πιστεύει στην αλλαγή και αγωνιά για την εύρεση ενός επαναστατικού υποκειμένου ικανού για την πραγματοποίησή της, εκφράζοντας ίσως τις ενδόμυχες ελπίδες των Adorno και Horkheimer.

Σε αντίθεση προς τον Marcuse ο Habermas δεν καταδικάζει τον εξορθολογισμό, τον οποίο θεωρεί ότι αποτελεί βασική προκείμενη για την ανθρωπότητα. Η ανθρωπότητα, θεωρεί ότι είναι οργανωμένη βάσει κανόνων και αξιών, οι οποίες κατά την ιστορική εξέλιξη, αποκτούν όλο και μεγαλύτερη ισχύ και καθολικότητα, δικαιώνοντας, με τη θέση αυτή, την προσέγγιση του εξορθολογισμού κατά τον Max Weber.²⁵⁰ Ο Habermas αποδέχεται την κριτική των κλασικών εκπροσώπων της Σχολής της Φραγκφούρτης για την κυριαρχία του κράτους, τόσο στην οικονομία όσο και σε άλλους το ίδιο σημαντικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, καθώς και τον κυριαρχικό ρόλο της τεχνολογίας και του εργαλειακού Λόγου ως ιδεολογίας στην καπιταλιστική κοινωνία, διαμορφώνοντας τελικώς μια θετικιστική συνείδηση. Ο Habermas αποδέχεται την ύπαρξη της τεχνοκρατικής συνείδησης, με τη συνεισφορά της κρατικής παρέμβασης

²⁴⁸ Ό.π., σ. 153.

²⁴⁹ Πρβλ. Ράντης, *Επίμετρο. Ουτοπική*, σ. 84.

²⁵⁰ Πρβλ. Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 486.

και της κρατικής εξουσίας, δεν αποκλείει όμως την απελευθέρωση της συνείδησης μέσω του θεσμικού πλαισίου από τη δράση του επικοινωνιακού Λόγου. Ο Habermas θα υποστηρίξει ότι στο «επίπεδο του θεσμικού πλαισίου, ο εξορθολογισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στο ίδιο το μέσο της γλωσσικά μεσολαβημένης αλληλόδρασης: *αίροντας τις παραμορφώσεις της επικοινωνίας*. Στο επίπεδο αυτό, το μοναδικό μέσο, όπου μπορεί να γίνει ένας οποιοσδήποτε «εξορθολογισμός» είναι ο δημόσιος, χωρίς περιορισμούς και απελευθερωμένος από κάθε κυριαρχία διάλογος».²⁵¹ Με τη θέση του αυτή ο Habermas εξασφαλίζει την ακεραιότητα του χαρακτήρα της συνείδησης από το να μετατραπεί σε τεχνοκρατική, καθώς με τον επικοινωνιακό Λόγο καταλύεται η ισχύς του εργαλειακού Λόγου ως στοιχείου συγκάλυψης της απελευθερωτικής δυναμικής του θεσμικού πλαισίου. Με τον τρόπο αυτό τοποθετεί τον εργαλειακό κοντά στον επικοινωνιακό Λόγο, δίνοντας τα πρωτεία στον τελευταίο ώστε να γίνει γνωστό ότι οι χώροι της τεχνικής μπορούν να λειτουργήσουν προς όφελος της κοινωνικής εξέλιξης. Με απλά λόγια η επικοινωνιακή ορθολογικότητα τοποθετεί τη γλώσσα στο επίκεντρο της φιλοσοφικής του προσέγγισης στέλνοντας το μήνυμα της ανάγκης για ολοκλήρωση του προτάγματος του διαφωτισμού. Ο Habermas αναγνωρίζει τον καπιταλισμό ως ένα από τα εξελικτικά στάδια της κοινωνίας και όχι μια αρίστη αρνητική προκειμένη.²⁵² Στο πλαίσιο αυτό θα υπερασπιστεί τα «επιτεύγματα» της τεχνικής και θα υπογραμμίσει την επιλογή που έχουμε ως προς τον τρόπο χρήσης της τεχνικής. Για τον Habermas η διάκριση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης, πρακτικών και τεχνικών προβλημάτων δηλαδή επικοινωνιακού και εργαλειακού Λόγου είναι θεμελιώδης στην ανίχνευση του τρόπου λειτουργίας και ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας. Θεμελιώδης, προκειμένου η Κριτική Θεωρία να μπορέσει να βοηθήσει στην μετατροπή της παθητικής στάσης του θεσμικού πλαισίου σε ενεργητική και να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας νέας συλλογικής ηθικής απελευθερωτικής για την ανθρώπινη φύση. Για τον Habermas η εμμονή στην ταξική πάλη και στις παραγωγικές σχέσεις δεν επιτρέπει την κατανόηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος. Για να μπορέσει η Κριτική Θεωρία να διατηρήσει τη διαύγεια της, στην προσπάθεια κατανόησης των νέων μορφών κοινωνικών αντιφάσεων και συγκρούσεων, και

²⁵¹ Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 164.

²⁵² Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 490.

να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην απελευθέρωση από την υποδούλωση στην οποία έχει περιέλθει.²⁵³ Ο Habermas αναφέρει: «εκτός των άλλων είναι απαραίτητο να διακρίνουμε με την ανάλογη προσοχή τα προβλήματα που οδηγούν σε μια λογική της εξέλιξης, από εκείνα που προκύπτουν από τη δυναμική της εξέλιξης, έτσι ώστε να διακρίνονται και να συσχετίζονται ταυτόχρονα η κοινωνική εξέλιξη και η ιστορία».²⁵⁴

Μια ακόμη διαφορά αφορά στον τρόπο πρόσληψης του εξορθολογισμού του βιόκοσμου μεταξύ των δύο στοχαστών. Για τον Habermas η νεωτερικότητα συνιστά τη διαδικασία μέσω της οποίας οι διάφορες δραστηριότητες, που συναποτελούν τον κοινωνικό βίο, να αποσυνδέονται σταδιακά από την παράδοση και να θεμελιώνονται στην ορθολογική συναίνεση, στον επικοινωνιακό Λόγο. Αυτή τη θέση θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Habermas την υιοθετεί από τον Weber και την εξελίσσει με την προσθήκη της γλώσσας και του επικοινωνιακού Λόγου, ως έλλογης δραστηριότητας του ανθρώπου, ικανή να φωτίσει το υποκείμενο σε μια σχέση ενσυναίσθησης και αλληλόδρασης²⁵⁵ προκειμένου η επικοινωνιακή δραστηριότητα να αποτελέσει το μέσο δια του οποίου αναπαράγεται ο κόσμος και να οδηγηθούμε στη συγκρότηση μιας νέας συλλογικής ηθικής. Ειδικότερα, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, ότι και στην ερμηνεία του διαχωρισμού της ορθολογικότητας στην οποία προβαίνει ο Habermas, μεταξύ εργαλειακού και επικοινωνιακού Λόγου εμπνέεται από τον Weber, μια ανάγνωση που ο Weber δεν κατάφερε να διακρίνει, και λόγω των συγκεκριμένων κοινωνικών ιστορικών συνθηκών που δεν ευνοούσαν μια τέτοια ανάγνωση. Αντιθέτως, για τον Marcuse ο εξορθολογισμός του βιόκοσμου αντιπροσωπεύει τη μονοδιάστατη τελική επικράτηση του εργαλειακού Λόγου.²⁵⁶ Η μόνη διέξοδος σε αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα, για τον στοχαστή, δεν μπορεί να επιτευχθεί από τις υπάρχουσες κυριαρχικές από την τεχνική δομές, μπορεί να πραγματοποιηθεί με το άλμα της Μεγάλης Άρνησης, των εκτός συστημάτων ομάδων. Ενώ, λοιπόν, και οι δύο στοχαστές αντιλαμβάνονται το αδιέξοδο και την κρίση την οποία βιώνει η σύγχρονη κοινωνία, ο Habermas με πιο ήπιο τρόπο προσπαθεί να βρει τις δυνατότητες εκείνες που υπάρχουν στην ήδη διαμορφωμένη πραγματικότητα προκειμένου να τη βελτιώσει, ενώ ο Marcu-

²⁵³ Ο. π, σ. 492.

²⁵⁴ Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος*, σ. 80.

²⁵⁵ Habermas, *Ο Επικοινωνιακός λόγος*, σ. 80.

²⁵⁶ Πρβλ. Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 497.

σε με επαναστατικό πάθος αναζητά μίαν άλλη πραγματικότητα, έναν μετασχηματισμό της πραγματικότητας, ο οποίος μπορεί να έλθει μέσα από τη σύγκρουση και την εναντίωση στο σύστημα και το κατεστημένο. Στον Habermas η αλλαγή αυτή δεν προκύπτει όμως με τρόπο συγκρουσιακό, αλλά μέσω της συνεργασίας και της συναίνεσης, μια θέση με την οποία θα συμφωνούσε και ο Weber. Ο Habermas το μόνο δυναμικό διαμαρτυρίας που αναγνωρίζει, είναι αυτό ορισμένων ομάδων σπουδαστών και μαθητών. Όμως δεν επαφίεται σε αυτό το δυναμικό που υπάρχει στην κοινωνία για να την τροποποιήσει. Αν και ο Marcuse θεωρεί τις ομάδες φοιτητών, ως αντισυστημικές, κατάλληλες για σύγκρουση με το σύστημα, ο Habermas διαφοροποιείται από τον Marcuse, γιατί αφενός δεν θεωρεί ικανές αυτές τις δυνάμεις να αλλάξουν την πραγματικότητα, αφετέρου εντοπίζει αυτή τη δυναμική στις ομάδες φοιτητών που προέρχονται από προνομιούχα δηλαδή, συστημικά στρώματα. Ο λόγος που αυτές οι ομάδες σπουδαστών, ενεργοποιημένων πολιτικά ατόμων κυρίως από σχολές προέλευσης κοινωνικών επιστημών και ερμηνευτικοιστορικών, δεν οδηγούνται στη σύγκρουση λόγω του είδους των επιβαλλόμενων αρνήσεων που αντιμετωπίζουν.²⁵⁷

Τέλος, ο Habermas συναισθάνεται την ιστορικοκοινωνική διάσταση που αποδίδει ο Marcuse στην προσέγγισή του για το σύγχρονο κόσμο καθώς και τον διαφορετικό βαθμό απώθησης που υπάρχει από κοινωνία σε κοινωνία. Ωστόσο, αυτό που δίνει μια νέα ανάγνωση της φροϋδική θεωρίας, είναι η συλλογιστική του ότι η αναγκαστική αυτή απώθηση των ανθρώπινων επιθυμιών, για τη διατήρηση της πολιτισμικής τάξης, συνεπάγεται τη στρέβλωση της επικοινωνίας και της αλληλόδρασης, με αποτέλεσμα τα άτομα να μην έχουν επίγνωση των ασυνείδητων παρορμήσεων που επηρεάζουν ή καθορίζουν τη συμπεριφορά τους.²⁵⁸

Αντιλαμβανόμαστε ότι από τη Μεγάλη Άρνηση του Marcuse, της κλασικής Σχολής της Φραγκφούρτης, μεταφερόμαστε στην εποχή της Κριτικής Κατάφασης από τον Habermas, εκπρόσωπο της δεύτερης γενιάς της Σχολής.²⁵⁹ Και από τον φόβο της παράλογης ηθικότητας στον Weber στην ανάγκη επικράτησης του επικοινωνιακού Λόγου για την άρση των στρεβλώσεων και τη διαμόρφωση μιας νέας ηθικής.

²⁵⁷ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 167 κ.ε.

²⁵⁸ Πρβλ. Craib, *Σύγχρονη κοινωνική*, σ. 497.

²⁵⁹ Πρβλ. Κ. Καβουλάκος, *Τα θεμέλια του Λόγου και της Κριτικής Κοινωνικής Θεωρίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1996, σ. 302.

3.3. Η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της έννοιας του εξορθολογισμού. Η πορεία από τον Habermas στον Weber

Η παράθεση της ανάστροφης διαλεκτικής πορείας, από τη συλλογιστική του Habermas στον Weber που θα επιχειρήσουμε, θέτει ως στόχο να φωτίσει τις διαφορές και τις ομοιότητες των δύο στοχαστών προκειμένου να αντιληφθούμε τον τρόπο με τον οποίο η ορθολογικότητα «συνομιλεί» με το θεσμικό πλαίσιο της δυτικής κοινωνίας του σύγχρονου κόσμου και αποκτά μορφή ζωής για τον σύγχρονο βίοκοσμο. Με απλά λόγια με τον τρόπο αυτό μας δίνετε η ευκαιρία να διερευνήσουμε το πραγματικό περιεχόμενο της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας.

Θα ξεκινήσουμε την παράθεση με την επισήμανση του διαφορετικού κατηγοριακού πλαισίου αναφοράς στη σκέψη μεταξύ των δύο στοχαστών. Ενώ ο Weber τοποθετεί στον πυρήνα της προσέγγισής του το υποκείμενο και την ατομική επιδίωξη και δράση αυτού, ο Habermas εκκινεί από τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης ορίζοντας, με αυτή τη διάκριση και χρήση του ζεύγους αυτών των εννοιών, το κατηγοριακό πλαίσιο της διϋποκειμενικότητας. Σημεία διανοητικού ερεθίσματος για τον Habermas θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε ότι αποτέλεσαν αφενός το «κενό» του ορθολογικού εξελικτισμού, δηλαδή της «μοιραίας» εξελικτικής διαδικασίας κοινωνικής μεταλλαγής και δομικού μετασχηματισμού της δυτικής κοινωνίας²⁶⁰, που ο Weber αφήνει στο θεωρητικό σχήμα του ορθολογισμού που εισηγείται, και το οποίο ως έναν μεγάλο βαθμό δικαιολογείται από το δεδομένο ιστορικό πλαίσιο. Αφετέρου η διαμόρφωση του θεωρητικού πλαισίου του Habermas λαμβάνει υπόψη της και την κριτική θέση του Marcuse απέναντι στον Weber. Με απλά λόγια λαμβάνει υπόψη της το κατηγοριακό πλαίσιο της εργαλειακότητας της τεχνικής και της επιστήμης που ο Marcuse υποστηρίζει ως εξέλιξη του εξορθολογισμού, που ο Weber δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσει στην αυγή του ύστερου καπιταλισμού, η οποία στη πάροδο των χρόνων μετατρέπεται σε κυρίαρχη ιδεολογία, σε τεχνοκρατική συνείδηση, καταρθώνοντας ο εξορθολογισμός να απολέσει τον θετικό προσδιορισμό της δράσης του ως κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, σύμφωνα με τον Weber, σε μια νέα διαδικασία κυριαρχικής ιδεολογίας. Το σημείο αυτό της κριτικής του Marcuse προκαλεί στον Ha-

²⁶⁰ Πρβλ. Μ. Weber, *Ο Καπιταλισμός στα όριά του*, σ. 294 κ.ε.

bermas το πρόσθετο ερέθισμα να εξετάσει την αναντιστοιχία της έννοιας του εξορθολογισμού, μεταξύ των Weber και Marcuse τόσο σε εννοιολογικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της πρακτικής διάστασης των κοινωνικών φαινομένων, στη βάση των οποίων δεν φαίνεται να εμπραγματώνεται το διαφωτιστικό πρόταγμα στη σύγχρονη κοινωνία.

Ο Habermas προχωρά στη διερεύνηση αυτής της αναντιστοιχίας με τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ εργασίας και αλληλόδρασης, η οποία θεωρεί ότι, ως σχήμα μελέτης, ανταποκρίνεται στη δομή και τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας αποτελεσματικότερα, καθώς δύναται να φωτίσει την έννοια του εξορθολογισμού στη σχέση της με το θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας²⁶¹ και κατά συνέπεια να οδηγήσει στην έξοδο από την κρίση που βιώνει ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός.

Η διάκριση εργασίας και αλληλόδρασης και η έννοια της αλληλόδρασης είναι τα στοιχεία εκείνα στα οποία στηρίζεται η νέα προσέγγιση του Habermas, και που διαφοροποιείται από τον Weber, προκειμένου να καταφέρει μια νέα πιο πρόσφορη ανάγνωση της κοινωνίας και να αναφερθεί σε μια νέα πρόταση λύσης, η οποία θα οδηγήσει πέρα από τη σύγχρονη κοινωνία. Βασική προκείμενη σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί η έννοια της αλληλόδρασης, καθώς η τελευταία προϋποθέτει δύο τουλάχιστον δρώντα υποκείμενα, τα οποία δεν λειτουργούν με γνώμονα την ατομική έλλογη δράση στο πολιτισμικό πλαίσιο ενός ιδεατού κόσμου και ερμηνεύονται εκ των υστέρων από τον παρατηρητή, δηλαδή με τη μεσολάβηση ενός εξωτερικού άλλου ατόμου, προκειμένου να αντιμετωπισθεί και να διορθωθεί η αυτοκατανόηση του ατόμου και κατ' επέκταση η συμπεριφορά του²⁶². Αυτό το σχήμα που εισηγήθηκε ο Weber αποδείχθηκε στην πορεία, και από την κριτική που του ασκήθηκε από τον Marcuse, ότι δεν μπόρεσε να λειτουργήσει θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Η πολυπλοκότητα του ισχυρού κοινωνικού πλέγματος, που είχε πλέον αναπτυχθεί, προκρίνει την επικοινωνιακή πράξη, δηλαδή τη μεσολαβημένη συμβολικά αλληλόδραση, μέσω της οποίας το νόημα των κοινωνικών κανόνων εμπραγματώνεται στην καθημερινή γλωσσική επικοινωνία. Η αλληλόδραση που τροφοδοτείται με την επικοινωνιακή πράξη θεωρείται, από τον Habermas, ως η εγκυρότερη παράμετρος πρακτικής επι-

²⁶¹ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 133 κ.ε.

²⁶² Πρβλ. Weber, *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, σ. 24 κ.ε.

καιροποίησης των κοινωνικών κανόνων που πλαισιώνουν το θεσμικό πλαίσιο. Αφορά δηλαδή την εξασφάλιση της εγκυρότητας στη βάση της διυποκειμενικής κατανόησης των προθέσεων και την εξασφάλισή τους όχι στη βάση της συναίνεσης λόγω ατομικού ιδίου οφέλους, σύμφωνα με την προσέγγιση του Weber, αλλά στη βάση της γενικής αναγνώρισης των υποχρεώσεων που δημιουργούνται στο πλαίσιο αυτής της σχέσης που η επικοινωνιακή πράξη φέρει εγγενώς.²⁶³ Κοινός παρονομαστής της ερμηνείας της συμπεριφοράς του ατόμου αποτελεί και για τους δύο στοχαστές η επιστήμη της ψυχολογίας. Όμως, ενώ στον Weber το έλλογο υποκείμενο δρα και ο εξωτερικός παρατηρητής «διορθώνει» την αυτοκατανόηση του ατόμου αποκαλύπτοντας τα απωθημένα ή προωθημένα ελατήρια της συμπεριφοράς του, στον Habermas η αποκάλυψη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς δεν προκύπτει μόνον από τις ποινικές κυρώσεις, που επιφέρει η παραβίαση των κανόνων, τους οποίους θέτουν σε ισχύ τα συστήματα ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, και όπως διαμορφώνονται σε θεσμικό επίπεδο με την ενεργητική δυναμική του υποκειμένου. Αλλά η αποκάλυψη και η διαμόρφωση της συμπεριφοράς αφορά και στην αλληλόδραση, δηλαδή σε εκείνα τα υποσυστήματα, όπως είναι η οικογένεια, τα οποία στηρίζονται σε ηθικούς νόμους της αλληλόδρασης, δηλαδή σε αμοιβαίες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά και όχι σε κατά συνθήκη προσταγές και προγνώσεις. Τα υποσυστήματα αυτά μαρτυρούν τους κανόνες που έχουμε εσωτερικεύσει, και οι οποίοι διαμορφώνουν τις δομές της προσωπικότητας. Δηλαδή ο Habermas δεν απορρίπτει τον ρόλο των νόμων της ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης, ο οποίος θεωρεί ότι μας εξοπλίζει με δεξιότητες, αναφορικά με τη συμμόρφωση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς αλλά και της σημασίας της ως προς τη διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου. Αντιλαμβάνεται όμως και μια άλλη εξίσου σημαντική παράμετρο σε αυτή τη διαμόρφωση που αφορά την αλληλόδραση μέσω της επικοινωνίας. Για τον λόγο αυτό και για να ερμηνεύσει τη σχέση αυτή προχωρά στον διαχωρισμό των κοινωνικών συστημάτων μεταξύ αλληλόδρασης και ορθολογικής ως προς τον σκοπό πράξης θεωρώντας την τελευταία ενταγμένη στο θεσμικό πλαίσιο, κρίνοντας το θεσμικό πλαίσιο μιας κοινωνίας βάσει του ποιου συστήματος έχει επικρατήσει από τα δύο αλλά και τον συσχετισμό που υπάρχει μεταξύ των δύο. Ο Habermas την έννοια της εργασίας θα την ταυτίσει με την

²⁶³ Πρβλ. Habermas, Τεχνική και Επιστήμη, σ. 134 κ.ε.

ορθολογική ως προς τον σκοπό πράξη, ενώ την αλληλόδραση με την επικοινωνιακή πράξη. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε στο σημείο αυτό ότι η σύνδεση σε θεωρητικό πάντα επίπεδο του πρακτικού και του θεωρητικού επιπέδου επιτυγχάνεται στον Weber με το αφαιρετικό σχήμα των ιδεατών τύπων και τις γενικεύσεις αυτού, ενώ στον Habermas με τον σαφή διαχωρισμό των συστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης και της επικοινωνιακής πράξης με την τελευταία να εμπεριέχει τη δυναμική του απελευθερωτικού προτάγματος. Ασφαλώς και ο Weber τόνισε, όπως έχουμε αναφέρει, το διαφορετικό πλαίσιο, το οποίο υπερισχύει σε κάθε κοινωνία και καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας της χωρίς να αποδίδει τα πρωτεία πάντοτε στον οικονομικό τομέα. Αυτό που τον διαφοροποιεί από τον Habermas είναι ότι θεωρεί ως μορφοποιητική δύναμη της κοινωνίας τον τυπικό εξορθολογισμό και την πιο επιτυχή έκφρασή του τη γραφειοκρατία με διάσπαρτες πτυχές προβληματισμού που εκφράστηκαν στο θεωρητικό του σχήμα μέσα από την αναφορά του στον ουσιαστικό εξορθολογισμό. Ο Habermas, στο πλαίσιο λειτουργίας της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, αντιλαμβάνεται όπως και ο Weber, τον θεσμό της αγοράς ως τον θεσμό που υπόσχεται τη δίκαιη ισοδυναμία στις ανταλλακτικές σχέσεις, ως τον θεσμό που βάσει της ορθολογικότητας που τον διακρίνει, οργανώνει βάσει της αρχής της αμοιβαιότητας τη ζωή της κοινωνίας.²⁶⁴ Όμως το ενδιαφέρον σημείο στη προσέγγιση του Habermas είναι η πρόταση αντιστροφής της νομιμοποιητικής βάσης της εξουσίας που διαμορφώνεται μέσω του θεσμού της αγοράς στην καπιταλιστική κοινωνία με βασική προκείμενη την κοινωνική εργασία μία εκ των βασικών παραμέτρων της προσέγγισής του.

Για τον Weber ο εξορθολογισμός διαχέεται από την αστική τάξη της εποχής, δηλαδή εκ των άνω, διαμέσου του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος λειτουργεί βάσει του λογικονομικού ήθους των εργαλειακών μορφών του ορθολογισμού. Το κράτος αποτελεί δηλαδή ένα όργανο, το πιο ικανό, αντιμετώπισης των αναγκών που προκύπτουν σε μια πολυσύνθετη κοινωνία μιας συνεχώς ορθολογικοποιούμενης οικονομίας, δηλαδή μιας διαδικασίας αυξανόμενου ορθολογισμού της κοινωνικής διάταξης. Το κράτος, λοιπόν, αντλεί τη δύναμή του από όλες τις ομάδες και τα κοινωνικά στρώματα που έχουν άμεσο ή έμμεσο οικονομικό συμφέρον να κατοχυρώσουν τη θέση τους ή να αυξήσουν τις δραστηριότητές τους το πλαίσιο της αγοράς, απαιτώντας

²⁶⁴ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 139.

υπακοή και πειθαρχία από όλους τους πολίτες και επιβάλλοντας κυρώσεις σε περίπτωση ανυπακοής.²⁶⁵ Ο Habermas στο πλαίσιο της διαρκώς επεκτεινόμενης κεφαλαιακής παραγωγής αντιλήφθηκε την αντιστροφή στην κατεύθυνση νομιμοποίησης της εξουσίας. Η τελευταία θα υποστηρίξει ότι δεν προέρχεται από τον «ουρανό της πολιτισμικής παράδοσης» αλλά από τη βάση της κοινωνικής εργασίας. Δηλαδή η διαρκής ανάπτυξη των κοινωνικών διαδικασιών παραγωγής κι αναπαραγωγής, μέσω του θεσμού της αγοράς και της αμοιβαιότητας στις ανταλλακτικές σχέσεις που υποσχεταί ο πρώτος, συνιστούν μια επικοινωνιακή πράξη, η οποία διαθέτει νομιμοποιητική ισχύ. Συνεπώς η πολιτική εξουσία νομιμοποιείται «από τα κάτω» διά της ιδεολογίας της ανταλλακτικής κοινωνίας που η ορθολογικότητα της αγοράς νομιμοποιεί στη βάση των νόμιμων σχέσεων παραγωγής. Επομένως, το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας είναι άμεσα οικονομικό και μόνον έμμεσα πολιτικό, με το σύστημα εξουσίας να αναγκάζεται να προσαρμόζεται στις νέες απαιτήσεις των όλο και πιο επεκτάσιμων υποσυστημάτων ορθολογικής ως προς το σκοπό πράξης²⁶⁶.

Αυτή η διαδικασία προσδιορίζει και άλλη μια διάσταση του εξορθολογισμού, εκείνη που ως συνεχή πίεση για προσαρμογή από τα κάτω - οικονομικού νομιμοποιητικού παράγοντα της πολιτικής εξουσίας, αντικαθιστά τις παραδόσεις που έως τότε νομιμοποιούσαν την εξουσία, καθώς αυτές χάνουν την πειστικότητά τους σε σύγκριση με τα νέα κριτήρια της ορθολογικότητας, και γίνονται ιδεολογίες, δηλαδή ένας εξορθολογισμός, ο οποίος προέρχεται από τα «πάνω». Οι νέες νομιμοποιήσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο αυτό με την υποκατάσταση των παραδοσιακών νομιμοποιήσεων της εξουσίας εμφανίζονται ως απαιτήσεις της σύγχρονης επιστήμης συγκαλύπτοντας τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας από την κοινή συνείδηση. Αυτή η πτυχή δεν καθιστά τη σύγχρονη επιστήμη συνένοχη στη συγκάλυψη των πραγματικών σχέσεων εξουσίας, καθώς η γνώση ως προς τη μορφή της αποτελεί μια τεχνικά αξιοποιήσιμη γνώση, χωρίς να υπηρετεί τις υποκειμενικές της προθέσεις. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Habermas, έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε αλληλεξάρτηση επιστήμης τεχνικής και άρα δεν ασκούσαν πίεση για εξορθολογισμό από τα κάτω. Αυτό εν μέρει δικαιολογεί τον ισχυρισμό του Weber για την από τα πάνω συνθήκη

²⁶⁵ Weber, *Ο καπιταλισμός*, τ. II, σ. 253 κ.ε..

²⁶⁶ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 139 κ.ε.

εξορθολογισμού, καθώς και τον έμμεσο ρόλο της επιστήμης στη διαδικασία εξορθολογισμού και συνεπώς, εκμοντερνισμού της κοινωνίας, παρά στον κυριαρχικό εξορθολογισμό όπως θα τον ερμηνεύσει στη συνέχεια ο Marcuse. Στο στάδιο οικοδόμησης του σύγχρονου κράτους κατά την ιστορική περίοδο του Weber και σε συνθήκες φιλελεύθερου καπιταλισμού ο συσχετισμός ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο και τα υποσυστήματα ορθολογικής πράξης δεν διατάχθηκε. Όμως στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες η επίδραση δύο παραγόντων: πρώτου, της αυξανόμενης παρεμβατικής δραστηριότητας του κράτους και, δεύτερου, της σύνδεσης της έρευνας με την τεχνική, ο συσχετισμός των οποίων διαμορφώνουν μια επιστήμη σε παραγωγική δύναμη πρώτου μεγέθους, ανέτρεψαν τον προηγούμενο συσχετισμό διαμορφώνοντας μια νέα σχέση μεταξύ οικονομικού και συστήματος εξουσίας. Είναι το κομβικό εκείνο σημείο στο οποίο αποδεικνύεται ότι ο ισχυρισμός του Weber για στήριξη του κράτους από τις κοινωνικές ομάδες που το απαρτίζουν και ο ρόλος του πρώτου ως κυρίως οργανωτικού, με τον θεσμό της αγοράς να αποτελεί τον ρυθμιστικό παράγοντα στη βάση της δίκαιης ανταλλαγής, δεν μπορεί να ισχύσει. Και αυτό γιατί η κοινωνία δεν μπορεί πλέον να αυτορρυθμίζεται και να διατηρεί αυτόνομα τη συνοχή της, αλλά «χρειάζεται» το κράτος να παρέμβει στον οικονομικό τομέα για να διορθώσει τις απειλητικές για το σύστημα δυσλειτουργίες. Με τον τρόπο αυτό η νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας επιτυγχάνεται με το εξισορροπητικό είδος προγραμματισμού της υποκατάστασης που λειτουργεί στη βάση της κρατικής δραστηριότητας και όχι του θεσμού της αγοράς. Η κρατική δραστηριότητα είναι πλέον υπεύθυνη να εξισορροπεί τις όποιες δυσλειτουργίες προκύπτουν στο σύστημα της ελεύθερης ανταλλαγής, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τις ανησυχίες που εξέφρασε ο Weber αναφορικά με την παρεκτροπή του γραφειοκρατικού τρόπου λειτουργίας ως πιθανού εξουσιαστικού μηχανισμού. Με τη λειτουργία του κράτους να περιορίζεται στην επίλυση τεχνικών προβλημάτων η πολιτική/κρατική δραστηριότητα εκφυλίζεται σε μια δραστηριότητα που υπακούει σε προσταγές αποφυγής, χωρίς να αναγνωρίζει πρακτικά προβλήματα και να αντιλαμβάνεται την ανάγκη επίλυσής τους. Η επίλυση των τεχνικών προβλημάτων διά της διοίκησης δεν απαιτεί τη δημόσια συζήτηση όπως θα απαιτούσε ένα πρακτικό πρόβλημα με αποτέλεσμα να μην προωθείται ο δημόσιος διάλογος, ο οποίος θα λειτουργούσε στην κατεύθυνση διαφώτισης και διαμόρφωσης

μιας δημοκρατικής βούλησης στο πλαίσιο ευόδωσης πρακτικών σκοπών και, κατά συνέπεια, εγγύησης επίλυσης των ζητημάτων επικοινωνίας.²⁶⁷

Η άλλη παράμετρος διάρρηξης των σχέσεων νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή η μετατροπή της επιστήμης σε πρώτου μεγέθους παραγωγική δύναμη από την αλληλεξάρτηση έρευνας και τεχνικής, δεν αποτελεί πλέον μια τεχνικά αξιοποιήσιμη επιστήμη αλλά θεσμοποιείται. Φαίνεται δηλαδή να συμβαίνει αυτό που ο Weber ανέφερε ως ανησυχία: το πρόβλημα που μπορεί να έκρυβε μια προχωρημένη επιστημονικοβιομηχανική επανάσταση.²⁶⁸ Ο Habermas εντοπίζει αυτή την ανησυχία στην ανάπτυξη του κοινωνικού συστήματος, το οποίο καθορίζεται από τη λογική της επιστημονικής τεχνικής προόδου, συσκοτίζοντας στη συνείδηση των ανθρώπων το δυσισμό εργασίας και αλληλόδρασης σε επίπεδο δημόσιο, με τον αποκλεισμό συζήτησης επίλυσης των πρακτικών προβλημάτων εξαιτίας του προσανατολισμού σε τεχνικά καθήκοντα. Η επικράτηση της τεχνοκρατικής συνείδησης σημαίνει ότι τα πραγματοποιημένα υποδείγματα των επιστημών εισβάλλουν πλέον στον κοινωνικοπολιτισμικό κόσμο των βιωμάτων και εξουσιάζουν αντικειμενικά τη διαδικασία αυτοκατανόησης του ανθρώπου,²⁶⁹ αποτελούν μια θετικιστική κοινή συνείδηση δικαιώνοντας για άλλη μια φορά την ανησυχία του Weber, ο οποίος ανέφερε ότι «η εξάπλωση του ορθολογισμού δεν σημαίνει αναγκαστικά και πρόοδο ή ανάπτυξη. Αν και υπονοεί ένα υψηλότερο τεχνικό επίπεδο ζωής, δε συνοδεύεται απαραίτητα κι από αυξημένη συνειδητοποίηση για τον κόσμο που ζούμε.»²⁷⁰ Πώς ερμηνεύεται αυτή η έλλειψη συνείδησης σε θεσμικό επίπεδο από τον Habermas;

Ο στοχαστής θα αναφερθεί σε ένα ακόμη ζεύγος εννοιών σε μια σχέση αναντιστοιχίας. Η αναντιστοιχία αυτή αφορά τις αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο. Ενώ δηλαδή οι άνθρωποι χρησιμοποιούν μια ενεργητική προσαρμογή που αφορά στην προσαρμογή του περιβάλλοντος στις δικές τους συνθήκες με την επιλογή ορθολογικών ως προς τον σκοπό αυτό πράξεων, σε θεσμικό επίπεδο ακολουθούν το πρότυπο μιας παθητικής προσαρμογής. Αυτή η αναντιστοιχία είχε ως αφετηρία μελέτης την κριτική που της ασκήθηκε προκειμένου να συνειδητοποιηθεί δημόσια. Ο Habermas

²⁶⁷ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 144 κ.ε.

²⁶⁸ Weber, *Ο καπιταλισμός*, τ. II, σ. 315.

²⁶⁹ Πρβλ. Habermas, *Τεχνική και Επιστήμη*, σ. 157.

²⁷⁰ Weber, *Science as a Vocation*, σ. 139..

στο αδιέξοδο αυτό, που ο Weber δεν ήταν σε θέση να προδιαγράψει, θα αντιπροτείνει τον εξορθολογισμό της επικοινωνίας σύμφωνα με τον οποίο είναι δυνατή η άρση των παραμορφώσεων της επικοινωνίας και ο οποίος θα προκύπτει μέσω ενός γενικευμένου στοχασμού μιας εκ νέου πολιτικοποιημένης ανθρώπινης βούλησης.

Συμπέρασμα

Η κεντρικής σημασίας έννοια του εξορθολογισμού στη θεωρία του Max Weber για τη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας στον δυτικό κόσμο σηματοδοτεί τη νέα εποχή του απομαγευμένου κόσμου. Την εποχή στην οποία ο άνθρωπος κατάφερε να κυριαρχήσει επάνω στα πράγματα μέσω της διαδικασίας της έλλογης δραστηριότητάς του και την επέκτασή της σε όλους τους τομείς της πολιτισμικής σφαίρας. Ο εξορθολογισμός, λοιπόν, καθώς υπεισέρχεται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, μετασχηματίζεται, σύμφωνα με τον Weber, από διαδικασία ανάπτυξης του υλικού πολιτισμού σε νοηματικό εργαλείο ικανό να διαμορφώσει και να τροποποιήσει την κοινωνική αντίληψη. Από αυτή τη θέση ξεπηδά και η διαλεκτική στάση του Weber αναφορικά με την έννοια της ορθολογικότητας και τη σχεδόν συνώνυμη έννοια, την έννοια της γραφειοκρατίας. Δηλαδή παρά τη δυναμική θέση του εξορθολογισμού στη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας, ο Weber θα εκφράσει τους φόβους και τις ανησυχίες του, σχετικά με την πιθανότητα σύλληψης μιας άλλης κυριαρχικής ταυτότητας του εξορθολογισμού, παρότι οι κοινωνικοιστορικές συνθήκες δεν ενθάρρυναν αυτού του είδους τις ανησυχίες.

Ο Marcuse θα εκκινήσει την κριτική του στηριζόμενος στις βασικές θέσεις της θεωρίας του Weber και θα συνεχίσει την απαισιόδοξη και γεμάτη πολιτικό πεσιμισμό προσέγγισή του, βασιζόμενος στις ανησυχίες και τους φόβους μιας κυριαρχικής σημασίας του εξορθολογισμού, που είχε εκφράσει ο Weber κατά την προσέγγισή του. Η κριτική, λοιπόν, του Marcuse αφορά στη διαμόρφωση ενός εξορθολογισμού, ο οποίος λαμβάνει διαστάσεις τέρατος και ο οποίος, μέσω της τεχνικής και της εξισωτικής διάστασής του με την κυρίαρχη ιδεολογία, κατασπαράζει τη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου, απογυμνώνοντάς τον από τα ελευθεριακά ιδεώδη. Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν γνωρίζει την ορθολογικότητα, υπό την έννοια που περιέγραφε ο Weber, αντίθετα ο εξορθολογισμός υπό το πρίσμα της τεχνικής, όπως έχει εξελιχθεί και έχει βιώσει ο Marcuse, χειραγωγεί την ανθρωπότητα κάτω από το κάλυμμα της βελτίωσης της ζωής του ανθρώπου χωρίς την αντίστοιχη βελτίωση της ψυχικής ευδαιμονίας του τελευταίου. Αυτή η αναντιστοιχία μαρτυρά την απαισιοδοξία του τελευταίου και την αναζήτηση, ως απελευθερωτικής λύσης για τη δημιουργία μιας νέας πραγματικότητας, ενός επαναστατικού εξωσυστημικού υποκειμένου, το οποίο θα πραγματοποιήσει

τη Μεγάλη Άρνηση. Αποκαλύπτει όμως τη μονοδιάστατη πρόσληψη της υπαιτιότητας της τεχνικής στη δημιουργία του σύγχρονου αδιεξόδου που βιώνει η ανθρωπότητα.

Για τον Habermas τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο στοχαστής θα μετατρέψει σε σταθερή προκειμένη στην προσέγγισή του την αμφιθυμία του Weber, κάνοντας γνωστή τη διάκριση του εργαλειακού Λόγου από τον επικοινωνιακό Λόγο, δηλαδή της εργασίας και της γλώσσας, των δύο ειδολογικών χαρακτηριστικών που κάνουν τον άνθρωπο να ξεχωρίζει από τα ζώα. Ο Habermas θα αναζητήσει τη λύση στο αδιέξοδο της νεωτερικής κοινωνίας, στο πρώιμο έργο του, στη διερεύνηση των δομών που μπορεί να επιτευχθεί με τη συμβολή της γλώσσας, δηλαδή του επικοινωνιακού Λόγου, σε συνάρτηση με τον εργαλειακό Λόγο, δηλαδή την έννοια της στρατηγικής ορθολογικότητας. Ο Habermas δεν αποκηρύσσει τον εξορθολογισμό, θεωρεί ότι η συμβολή του είναι απαραίτητη στη σύμπλευσή του με τον επικοινωνιακό Λόγο προκειμένου να δημιουργηθεί το πρακτικό διαφέρον, το οποίο ο επικοινωνιακός Λόγος θα σμιλέψει και θα διαμορφώσει μια νέα συλλογική ηθική ικανή να λειτουργήσει απελευθερωτικά και να οδηγήσει σε μια νέα πραγματικότητα. Η διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας για τον Habermas αποτελεί μια πρόκληση, η οποία ενυπάρχει μέσα στην ήδη υπάρχουσα πραγματικότητα. Ως εκ τούτου αποστολή του στοχαστή είναι η αφύπνιση αυτών των απελευθερωτικών δυνάμεων, εγγενών στην κοινωνική δομή, μέσω της καθολικής ισχύος στην οποία παραπέμπει ένα ισχυρό ηθικά υποκείμενο όπως διαμορφώνεται από τη δράση του επικοινωνιακού Λόγου, και όχι η πρόταση λύσης, η οποία προέρχεται από ένα επαναστατικό υποκείμενο. Η κοινωνία μπορεί να αναγεννηθεί από τις στάχτες της με μια δόση υπερβολής.

Το πόνημα αυτό, αν και σκιαγράφησε από πλευράς Κριτικής Θεωρίας την ανάγνωση των στοχαστών, αναφορικά με την πρόσληψη της κοινωνικής θεωρίας του Weber βάσει της έννοιας της ορθολογικότητας, για να προτείνουν τρόπους διαφυγής από την ζοφερή πραγματικότητα του σύγχρονου κόσμου, κατέδειξε την αδυναμία προσφοράς μιας θεωρητικά και πρακτικά εφικτής λύσης. Από το κείμενο αυτό διαφαίνεται ότι το πρόταγμα του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας παραμένει ανολοκλήρωτο, όπου νέες προκλήσεις και εμπόδια προστίθενται διαρκώς, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την πορεία οικοδόμησης μιας νέας πραγματικότητας, ανοίγοντας μια νέα προοπτική στον άνθρωπο και στη φύση για μια αρμονι-

κή πορεία ζωής. Η τεχνολογία βρίσκεται πιο κοντά από ποτέ με τον επικοινωνιακό Λόγο, twitter, facebook, είναι το αλφάβητο της επικοινωνίας που κατακλύζει τη σύγχρονη ζωή και αναζωπυρώνει εκ νέου το αναστοχαστικό ενδιαφέρον για τις έννοιες της επιστήμης, της επικοινωνίας και της δύναμης, που μπορούν να εκλύουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης. Δημιουργείται έτσι μια θεωρητική και πρακτική ανασφάλεια σχετικά με την κατεύθυνση που ακολουθούν τα κοινωνικά δίκτυα, στο αν δηλαδή συντάσσονται υπέρ της απομάγευσης ή διευρύνουν τις συνθήκες χειραγώγησης. Το ερευνητικό ενδιαφέρον παραμένει σήμερα ζωντανό για να ανταποκριθούμε στις προκλήσεις που η σύγχρονη κοινωνία επιτάσσει. Οι θεωρίες των στοχαστών που παραθέσαμε αποτελούν ακόμη και σήμερα θεμέλιους λίθους στη συγκρότηση ενός νέου κόσμου πιο αρμονικού, όπου άνθρωπος και φύση θα συνυπάρχουν χωρίς κυριαρχία.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

Habermas, J. *Modernity: An Unfinished Project* . In &. B. Passerin d' Entreves M, *Habermas and the Unfinished Project Modernity* . Cambridge: MIT Press.

HABERMAS, J. (1990). Ο Επικοινωνιακός Λόγος: Μια άλλη δυνατότητα εξόδου από τη Φιλοσοφία του υποκειμένου. In Γ. Βέλτσος, *Η Διαμάχη. Κείμενα για τη Νεοτερικότητα*. Αθήνα: Πλέθρον.

Habermas, J. (1990). *Τεχνική και Επιστήμη ως ιδεολογία*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.

Marcuse, H. (1956). *Eros and Civilisation* . Boston: Beacon Tress.

Marcuse, H. (1971). *Industrialization and Capitalism*. In O. Stammer, *Max Weber and Sociology Today*. New York: Torchbooks.

Marcuse, H. (1968). *Negation*. Harmondsworth: Penguin.

Marcuse, H. (1998). *Technology, War and Fascism*. London: Routledge.

Marcuse, H. (1965). <Επίλογος>, in Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt*, Suhrkamp. Frankfurt a.M.

Marcuse, H. (1971). *Επιθετικότητα στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία*. Δευκαλίων 6.

Marcuse, H. (1986). *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*. Λονδίνο: Free Association Books.

Weber, M. (1978). *Economy and Society*. California: University of California Press.

Weber, M. (1921). *Gesammelte politische Schriften*. München: Drei Masken Verlag GmbH.

Weber, M. (1947). *The Methology of the Social Sciences*. New York: The Free Press.

Weber, M. (1947). *The Theory of the Social and Economic Organization*. New York: The Free Press.

Weber, M. (1977) *The Social Psychology of the world Religion*, in H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London, Routledge and Kegan Paul.

Weber, M. (1983). *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. μτφ. (Μ. Γ. Κυπραίος, Trans.) Αθήνα: Κένταυρος.

Weber, M. *Η μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*. (Μ. Γ. Κυπραίος, Trans.) Αθήνα: Παπαζήση.

Weber, M. *Η πολιτική ως Επάγγελμα*.

Weber, M. (1999). *Κριτική και Συγκριτική Θεώρηση* (Vol. πρώτος "Το ξεμάγεμα του κόσμου"). (Π. Τερλεξής, Trans.) Αθήνα: Παπαζήση.

Weber, M. (1999). *Ο Καπιταλισμός στα όριά του*. (Π. Τερλεξής, Trans.) Αθήνα: Παπαζήση.

Weber, M. (2009). *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινωνιολογία της Εξουσίας* (Vol. Ε'). (Θ. Γκιούρας, Trans.) Αθήνα: Σαββάλας.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Badiou, A. (2015). *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*. (Φ. Σιατίτσας, Trans.) Αθήνα: Πατάκη.

CRAIB, I. (1998). *ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

H. H. Gerth-C. Wright Mills (1961), *From Max Weber: Essays on Sociology*, Abingdon Oxon: Routledge.

Horkheimer, M. (1976). *Traditional and Critical Theory*. Middlesex: Penguin Books.

Lekhi, R. (1999). *Τα όρια της Κριτικής Θεωρίας του Marcuse: Ξαναδιαβάζοντας το Μονοδιάστατο Άνθρωπο στο Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*. Αθήνα: Στάχυ.

Little, A. (1999). Ορθολογικότητα και ελευθερία: Ο Marcuse και η μετα-βιομηχανική Αριστερά. In Γ. Μ.-Γ.-Α. Χρύσης, *Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*. Αθήνα: Στάχυ.

Maycroft, N. (1999). Ο Herbert Marcuse και η πολιτική των πρακτικών ουτοπιών. In Γ. Μ.-Γ.-Α. Χρύσης, *Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*. Αθήνα: Στάχυ.

Noerr, G. S. (1999). Herbert Marcuse: Η ανθεκτικότητα της ουτοπίας. In Γ. Μ.-Γ.-Α. Χρύσης, *Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*. Αθήνα: Στάχυ.

Badiou, A. (2015). *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*. (Φ. Σιατίτσας, Trans.) Αθήνα: Πατάκη.

CRAIB, I. (1998). *ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Horkheimer, M. (1976). *Traditional and Critical Theory*. Middlesex: Penguin Books.

Noerr, G. S. (1999). Herbert Marcuse: Η ανθεκτικότητα της ουτοπίας. In Γ. Μ.-Γ.-Α. Χρύσης, *Herbert Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*. Αθήνα: Στάχυ.

Αντωνοπούλου, Μ. Ν. (2008). *Οι κλασσικοί της Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Σαββάλας.

Καβουλάκος, Κ. (1996), *Τα θεμέλια του Λόγου και της Κριτικής Κοινωνικής Θεωρίας*, Αθήνα, Πόλις.

ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ, Δ. Ν. (2000). *Η αγωνία της άρνησης στον Marcuse ή περί της θεμελίωσης της κοινωνικής του φιλοσοφίας*. Αθήνα-Ιωάννινα: Δωδώνη.

Μανιάτης, Γ. (1999). Η πολιτική διάσταση της αισθητικής στον Η. Marcuse, in Marcuse. Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση, Αθήνα: εκδ. Στάχυ.

Μουζέλης, Ν. (2009). *Οργάνωση και Γραφειοκρατία. Ανάλυση των σύγχρονων θεωριών*. μτφ. (Ε. Σοφούλη) Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σακκουλα.

PANTHS, Κ. (2013). ΕΠΙΜΕΤΡΟ. ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΆΡΝΗΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MARCUSE. στο Η. MARCUSE, *ΠΕΡΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ. ΤΡΙΑ ΔΟΚΙΜΙΑ*. ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

PANTHS, Κ. (2017). ΕΠΙΜΕΤΡΟ. ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΆΡΝΗΣΗ ΣΤΟ ΈΡΓΟ ΤΟΥ MARCUSE. In Η. MARCUSE, & Κ. PANTHS (Ed.), *ΠΕΡΑΝ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ. ΠΕΝΤΕ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ* μτφ. (Κ. ΡΑΝΤΗΣ). ΤΡΙΚΑΛΑ: ΥΠΟ ΈΚΔΟΣΗ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΠΕΚΕΙΝΑ.

Σεραφετινίδου, Μ. (2003). *Το φαινόμενο της Γραφειοκρατίας* (Vol. τόμος Ι: Η θεωρητική συζήτηση). Αθήνα: Gutenberg.

Σεραφετινίδου, Μ. (2012). *Το φαινόμενο της Γραφειοκρατίας* (Vol. τόμος ΙΙ: Η ιστορική αφήγηση. Από την απολυταρχία στον κρατικό καπιταλισμό). Αθήνα: Gutenberg.

Τερλεξής, Π. (1999). *Max Weber*. (Vol. τόμος Ι: Το ξεμάγεμα του κόσμου). Αθήνα: Παπαζήση.

Τερλεξής, Π. (1999). *Max Weber*. (Vol. τόμος ΙΙ: Ο Καπιταλισμός στα όριά του). Αθήνα: Παπαζήση.

Φωτόπουλος, Ν. (2010). Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποικιοποίηση του Βιόκοσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούγκερν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα. στο Σ. Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα* (σσ. 325-346). Αθήνα: Gutenberg.